ШӘМИСТАН НӘЗИРЛИ

ТАМ АРТИЛЛЕРИЈА КЕНЕРАЛЫ СӘМӘД БӘЈ МЕЊМАНДАРОВ

ШӘМИСТАН НӘЗИРЛИ

ТАМ АРТИЛЛЕРИЈА КЕНЕРАЛЫ СӘМӘД БӘЈ МЕЊМАНДАРОВ

ЊӘРБИ НӘШРИЈЈАТ
БАКЫ — 1997

Н $\frac{63.5(3).68.49}{50}$

Ш. НӘЗИРЛИ

Н—50 **Там артиллерија кенералы Сәмәд бәј Мећмандаров.** Бакы, Һәрби нәшријјат, 1997 — 120 сәһ., шәк.

Мүдафиә Назирлијинин Һәрби-Елми Тәдгигатлар Идарәсинин баш забити, тәдгигатчы Шәмистан Нәзирлинин «Там артиллерија кенералы Сәмәд бәј Мећмандаров» китабында көркәмли сәркәрдәнин һәјат вә фәалијјәти, кечдији шәрәфли Һәрби хидмәтләри, илк дәфә ишыг үзү көрән тарихи сәнәдләр өз әксини тапмышдыр. Китаб кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулур.

Код 022

© Һәрби нәшријјат, 1997.

ҺӘРБИ ТӘҺСИЛ ДАЛЫНЧА

Бизим кечмишдә башга халгларын гибтә етмәләринә лајиг бөјүкләримиз чохдур. Әкәр биз истәјирик ки, кәләчәкдә бизим халгымыздан бөјүк шәхсијјәтләр јетишсин, һәмин бөјүкләри мүасирләримизә, кәнчләримизә јахшы танытмалыјыг. Кечмишә мәһәббәт кәләчәјә хидмәтдир.

Әкрәм Чәфәр,
профессор.

...1871-чи илдә Мећмандаровлар аиләсиндә шадлыг кечирилирди. Садыг бәј оғлунун орта тәһсил алмасы мүнасибәтилә Бакыда јахын достларындан ибарәт бир мәчлис дүзәлтмишди. Гарабағдан адлы-санлы бәјләр, јахын гоһумлар, Ләнкәрандан гуллуг јолдашлары Садыг бәјин севинчинә шәрик олмаға кәлмишдиләр. Шушадан кәлән гонаглар өзләрилә мүғәнни дә кәтирмишдиләр. Мүғәнни фүсункар Гарабағын икидләрини, түрфә көзәлләрини вәсф едиб мәчлиси әјләндирирди. Кечәдән хејли кечәнә гәдәр давам едән мәчлисдән һамы дејә-күлә дағылышды. Узагдан кәлән јахын гоһумлар аиләви сөһбәти һәлә дә давам етдиридиләр. Ханы бәј сағ јанында әјләшмиш Садыг бәјә јанакы бахыб:

— Әмиоғлу, јахшы, Сәмәд бәј Ә'дадијә[1]

[1] Ә'дадијә — орта мәктәб.

мәктәбиндә тәһсилини икмал еләди. Биз дә јығышыб ону тәбрик еләдик. Бәс сонрасы, инди һансы али мәктәбә һазырлашыр?

Кефи көк, дамағы чағ Садыг бәј бығларына өтәри әл кәздириб:

— Өтән ил, — деди, — өзү илә сөһбәтимиз белә олуб ки, кимназијаја кетсин, мүәллим олсун, ону да истәмәз, бәјәнмәз дохтур, мүһәндис... Бунларын һансыны истәрсә...

— Јахшы, бу өтән илин сөһбәти, бәс инди, бу ил нә фикирләшиб?

— Бу нә сөздү чаным, фикирләшмәк дә илнәнди? Нә фикирләшәчәк, кишинин сөзү бир олар! Нә билим, ај гадан алым, әкәр сән дејән кимидирсә, бу илин гәрарыны јә'гин ки, өзү вермиш олар. Чағыр өзүндән соруш. Әми, гардашоғлу — сиз ки, көһнә достсунуз.

Садыг бәј оғлунун бој-бухуну, әдәб-әрканы илә фәхр едирди. Истәјирди ки, јахын гоһумлар да онун јарлы-јарашыглы оғул олмасыны јахындан көрсүн.

Ханы бәј чајдан бир нечә гуртум алыб атасынын јанында наз-гәмзә илә шылтаглыг едән Рүхсарәнин сачларыны тумарлады.

— Гызым, — деди, — кет, гардашын Сәмәд бәји чағыр кәлсин бура.

Сәмәд бәј әдәб-әрканла салам вериб столун ашағы учунда, гоһумларынын һүзурунда мүнтәзир дајанды. Шушадан кәлән ағсаггал гонаглар олмасајды, өтәри зарафаты олан әмиси Ханы бәјлә өпүшүб көрүшәрди. Ичкидән хумарланан Ханы бәј шад-хүррәм һалда күлүмсүнүр, көзүнү Сәмәд бәјдән чәкмирди.

— Бура бах, әјә- — деди, — јахын кәл, бир әмин сәни өпсүн.

Садыг бәј тәәччүблә:

— Баj, балам, һәлә көрүшмәмисиниз?

Ханы бәј күр сәслә:

— Јох, — деди, мән кәләндә сорушдум, дедиләр евдә јохду. Ханы бәј зарафатла шәһадәт бармағыны силкәләјә-силкәләјә: — Гырышмал көр һеч әмиси илә көрүшмәјә чан атыр? Дирсәји илә әмиси оғлу Садыг бәјә јүнкүлвары тохунуду: — Она изин вер кәлсин.

— Нә изин верәчәм, бура кими кәлиб, гој бир-ики аддым да атсын. Кәл, әминлә көрүш, оғул.

Ханы бәј һәр ики әлилә онун башындан јапышыб алнындан өпдү.

— Икидин алнындан өпәрләр, сән ки, Ә'дадијәни ә'ла битирдин, демәк, икидсән.

Сәмәд бәј голларыны әмисинин бојнуна долајыб гулағына пычылдады:

— Мән дә елә билдим гыз кими үзүмдән өпәчәксән.

Ханы бәј бәркдән гәһгәһә чәкәрәк:

— Әјә, — деди. — Ләнкәранда[1] дүнјаја кәлсән дә, валлаһ, Гарабағлысан ки, Гарабағлы... Еш олсун сәнә, гардашоғлу!..

Сәмәд бәј шәһадәт бармағыны додагларынын учуна тохундурду. Јә'ни ағартма, атама, гонаглара демә ишарәсини верди.

Садыг бәј үзә вурмаса да, онун өзүнә дә хош кәлирди ки, Ханы бәј оғлу илә бөјүк ки-

[1] Әслән Гарабағлы олан Сәмәд бәј Мећмандаров 1856-чы ил октјабрын он алтысында Ләнкәранда варлы задәкан аиләсиндә анадан олуб (— Ш. Н.).

ми рәфтар едир. Араларында сәмими зарафатлары вар. Бир-ики дәфә елә-белә еһтијата әмиси оғлуна демишди ки, чох да дәринә кедиб ушағы үздән салма. Зарафатын шитишору чыханда, арадан пәрдә көтүрүлүр, һөрмәт-иззәт итир, ахыры јахшы нәтичә вермир.

Садыг бәј гәљаныны долдура-долдура:

— Јенә башладыныз. Ханы, о сәнин гулағына нә деди ки?..

Ағыр-ағыр јеринә әјләшән Ханы бәј:

— Һеч, өзүмүз биләрик, — деди. — Көзүнү Сәмәд бәјдән чәкмәдән: — Јахшы, гардашоғлу, Ә'дадијәни битирдин, јә'ни мөһтәшәм билик мә'бәдинә кедән пилләкәнин бирини чыхдын, бәс сонрасы, инди фикрин нәдир, һара охумаға кедәчәксән?

Сәмәд бәј сусурду. Динмәк истәјирди, анчаг атасындан еһтијат едирди. Ахшамдан өзлүјүндә фикирләшмишди ки, арзуму әмимә тәкликдә дејәрәм, о да бәлкә атамы јола кәтирди. Бир илә јахын иди ки, гәти гәрара кәлмишди: охумаға һәрбијјә мәктәбинә кедәчәк.

— Һә, диллән оғул, гонаглары, әмини интизарда гојма. Һара истәјирсән? Тифлис кимназијасына, Харкова, јохса Петербурга?.. Машаллаһ, өзүн даһа бөјүк оғлансан. Бәлкә мүһәндис олмаг истәјирсән, бәлкә тәбабәт елми фикриндән кечир?

Ата демәк олар бүтүн сәнәтләри сајды, бирчә Сәмәд бәјин бир илә јахын һавасы илә учдуғу һәрби кәлмәсини дилинә кәтирмәди. Бу гәдәр ағсаггалларын јанында сусмағы нәзакәтсизлик сајан Сәмәд бәј өзүнү топлајыб бәј оғлуна мәхсус тәмкинлә:

— Ата, Петербурга, амма һәрбијјә мәктәбинә кетмәк истәјирәм.

Садыг бәј һәрбијјә сөзүнү ешидиб јериндә гурчаланды. Тәәччүб вә һејрәтлә:

— Һара дедин, оғул?

— Һәрбијјә мәктәбинә кетмәк чохданкы арзумдур. Мән ора һазырлашмышам, ата!

Сәсинин тону дәјишмиш Ханы бәј:

— Баһо, гардашоғлу, бу нә чәтин олду? Дејилишиндән һисс олунурду ки, әми дә онун һәрбчи олмасына наразыдыр. Бу дәфә лап чидди: — Кәләчәјин јолу јаман енишли-јохушлу олду, гардашоғлу. Бәри башдан јахшы фикирләш һаа...

— Бу, мәним гәти гәрарымдыр, әми! — дејиб Сәмәд бәј утанчаг бахышларыны јерә дикди. Ани олараг көзалты атасына бахды. Кишинин сәрт сифәти гара гајыш кими тарыма чәкилмишди. Синәси көрүк кими галхыб енирди. Отагда там сакитлик һөкм сүрүрдү. Ханы бәј бикеф һалда стәканы көтүрүб бир гуртум ичди. Өзү дә һисс етмәдән стәкан әлиндән сүрүшүб нәлбәкидә шаггылдады. Әјилиб диггәтлә стәкана јандан бахды:

— Бај сәнин, — деди, чатлады ки... — Үзүнү Сәмәд бәјә тутуб: — Гардашоғлу, кәл буну мәтбәхә апар.

Сәмәд бәј отагдан чыханда Ханы бәј үзрхаһлыг едиб Садыг бәјә тәсәлли верди:

— Әмиоғлу, — деди, көрдүн, шүшә габ сынды, фикир еләмә, бәлкә хејир елә бундадыр. Ушағын арзусуна гаршы чыхма, һисс

олунур ки, һәрбиҗҗә ишинә чох һәвәси вар. Сәмәд бәј ганачагсыз ушаг дејил. Өзүн мәндән јахшы таныјырсан. О сәнәти севмәсә, бу гәдәр ағсаггал һүзурунда демәзди ки, бу мәним гәти гәрарымдыр. Аллаһ хејир версин...

Садыг бәј һирслә:

— Јава-јава данышма, мәним он беш оғлум јохдур ки, биринин дә башындан кечиб руса верәм.

— Руса нијә верирсән, охујуб гајыдачаг. Бакы, Кәнчә, Тифлис гарнизонларындан биринә хидмәт едәчәк. Халгымызын бир силаһ тутан оғлу да артачаг. — Ханы бәј ајаға дурду, стулу дөндәриб Садыг бәјлә үзбәүз отурду. Ичкинин нәш'әсиндән сәрмәст олан Ханы бәј чәсарәтә кәлмишди. Илк дәфә иди өзүндән бөјүк әмиси оғлунун һүзурунда дил-дил өтүрдү: — Ај чаным, көзүм, Мирзә Садыг бәј, — деди, нијә белә данышырсан ej, бир де көрүм, сән өзүн Петербург Университетинин һүгуг факүлтәсини битирмәмисән? Инкилис, фирәнк вә алман дилләрини дә орда охујанда өјрәнмәмисән? Сән—шушалы Һүсејн бәјин оғлу, гатырчы Мурадын нәвәси—Русијада охујуб кәләндән сонра Муғанда пристав, Шамахыда саһә ичласчысы, инди дә Ләнкәранда губернија катиби дејилсән? Әши, севин ки, сәнин кедиб-кәлдијин јолу оғлун да кедир...

— Бәс о, кечә-күндүз Низами, Фүзули охујурду. Видади, Вагиф ше'рләрини әзбәрләјирди. Фарс, түрк дилләринин грамматикасыны өјрәнирди. Мән дә севиндим ки, оғлум мүәллим олачаг, халгына кәрәк олан маариф

ишиндә чалышачаг. — Садыг бәј һирслә Рүхсарәјә:

— Кет, ону чағыр, бура кәлсин! — деди.

Сәмәд бәј пөртмүш һалда ичәри кирди. Билмирди бахышларыны һара диксин. Јенә бајагкы јердә бөјүкләрин һүзурунда мүнтәзир дајанды.

Садыг бәј сәрт вә өткәм сәслә:

— Оғул, бу сәнин гәти гәрарындыр?

— Бәли, ата...

— Ахы сән ону билирсәнми ки, сәнин атан Садыг бәјин индијәдәк нә һөкумәт гуллуғунда, нә достлар арасында, нә дә ки, евдә бир сөзү ики олмајыб. Һеч кәс онун сөзүнүн габағына сөз демәјиб. Бизим нәсилдә индијәдәк бир нәфәр белә һәрбчи олмајыб. Бу мә'насыз фикир һардан сәнин ағлына кәлиб? Кет, фикирләш, гәрарыны дәјиш! — кинајә илә: — Һәрбчи олачаг, јох бир јараналол олачаг... Елә билирсән асанды кечә-күндүз чөлләрдә галмаг? Бу нә сәнәтди? Гызмар күнәшдә, сәрт ајазда, дизә чыхан палчыгда күнләрлә, ајларла чөлләрдә галачагсан. Сәни кимсә јолдан чыхардыб, јә'гин ки, јараналол олмаг иштаһын вар... Дәјиш гәрарыны... Он алты јашын вар, өзүнә сәнәт сечиб, күн ағлаја билмирсән.

— Әзиз ата, илк дәфә сөзүнүздән чыхдығым үчүн үзр истәјирәм. О ки, галды јараналол олмаға... јараналол гызлардан олмур. Јараналол елә мәним кими оғуллардан олур...

Анасы Бөјүкнәнә дөзә билмәјиб оғлуна гаһмар чыхды:

— А киши, ушағы бу гәдәр данлама, өзүн

дә бош јерә һирсләниб әсиб чошма. Ушагды, инди дејиб, бәлкә сәһәрә, о бири күнә фикрини дәјишди.

Садыг бәј һирслә стулуну габаға чәкиб:

— Көрмүрсән дејир ки, бу мәним гәти гәрарымдыр. Оғул, ешит вә бил, мәним дә гәти гәрарым ондан ибарәтдир ки, сәни һеч јерә көндәрмәјә — нә һәрбијјә мәктәбинә, нә дә башга јерә бир гәпик белә пулум јохдур. Хош кәлдин, кет отур евдә, ун чувалына тај ол...

— Ата, мән кор гыз дејиләм ки, ун чувалына тај олам. Сизин јардымыныздан имтина едиб, Петербурга һәрбијјә мәктәбинә охумаға кедәчәм... — дејиб чыхды.

1871-чи илдә ата сөзүндән «чыхан», бир даһа онун үзүнү көрмәјән кенерал Сәмәд бәј Мећмандаров илк һәрби тәһсил алмаға белә кетди. Каш, бүтүн кәнчләр ата сөзүндән белә «чыхајды».

УЗАГ ШӘРГДӘ

Сәмәд бәј Мећмандаров һаггында јазмағы дүшүнәндә гејри-ихтијари Әлиаға Шыхлинскини хатырладым. Тез-тез Шыхлинскинин «Хатирәләрим»дәки ајры-ајры епизодлар јадыма дүшүрдү. Мәнә елә кәлир ки, Сәмәд бәј Мећмандаровун өмүр јолуну Әлиаға Шыхлинскидән јахшы билән икинчи шәхс олмајыб. Она көрә дә Шыхлинскинин әвәзсиз хатирәләринә мүрачиәт едәчәјәм. Онлар илк дәфә 1888-чи илдә таныш олдулар. Бу достлуг 1931-чи илин февралына кими — Мећмандаров дүнјадан көчән күнә гәдәр давам етди. Һәмјерлиләрин бу достлуғу бир нечә мүһарибә аловундан, ингилаб туфанындан кечиб нәсилләрә нүмунә олду.

Чох тәәссүф ки, Сәмәд бәј Мећмандаров да Әлиаға Шыхлински кими һәрби мемуар јазмајыб. Буна отузунчу илләрин сәрт аб-һавасы күнаһкардыр. Онда Һејдәр Һүсејнов кими мәшһур, хејирхаһ алим әдәби ичтимаијјәтә тәзә кәлмишди. Бизә әзиз мирас кими галан «Хатирәләрим»ин бәхти онда кәсди ки, мүһарибә башлајанда милли Азәрбајчан дивизијасының јарадылмасы илә бағлы мәсләһәтә кәлән Һејдәр Һүсејнов кенералын хатирәләриндә дәјәрини гијмәтләндирәрәк ону гәләмә алды. Өмрүнүн сон күнләрини јашајан Шыхлински дә гүрбәтдә, сәнкәрләрдә, палчыг вә гангарышыг чәбһә мејданларында Сәмәд бәј Мећмандаровла кечирдији күнләрини унутмајыб она диктә етди.

Бир һәрбчи хадим кими, Сәмәд бәјин хидмәтләри әвәзсиздир. Хүсусилә онун артиллерија атәшинин автоматлашдырылмасында вә сәһра топларынын јүнкүлләшдирилмәсиндәки хидмәтләри һәрб елминә лајигли төһфә олмушдур. Һәрби сәркәрдә кими, рус һәрб тарихчиләри, јазычылары онун артиллерија саһәсиндәки бөјүк нүфузундан, горхмазлығындан, исте'дадындан ифтихарла јазырлар. Өзүмүздә исә, ингилабдан әввәлки кенералларымыздан сөз дүшәндә ән аз мә'лумата малик адам белә Шыхлинскинин вә Мећмандаровун адыны чәкә билир. Е'тираф етмәлијик ки, сон илләрә гәдәр һәр бир азәр-

бајчанлынын таныдығы јалныз бу ики әфсанәви кенерал олуб. Тәәссүф ки, онларын да адыны чох вахт горха-горха чәкмишик. Рәсми даирәләрдә исә онларын адынын јанында һәмишә бир нечә ағ ләкә олуб: «чар кенералыды», «мүсаватын һәрбиҹҹә назири олуб», «бәј нәслинин нүмајәндәләридир» вә с. Бу минвалла, јерсиз дамғаларла көркәмли сәркәрдәләримизи унутмушуг, аз, лап аз тәдгиг етмишик. Амма гоншуларымыз прапоршик рүтбәсиндә олан оғлуну елә тә'рифләјир, һаггында о гәдәр јазыр ки, аз гала көзүндә кенералдан да уча олур. Һалбуки, јадларын фәхрлә сөһбәт ачдығы бу ики кенералымыз Порт-Артурда јапонлара, Биринчи дүнја мүһарибәсиндә алманлара, 1918—20-чи илләрдә ермәни дашнакларына гаршы вурушараг улу бабаларымыздан кәлән дөјүш ән'әнәләрини бүтүн дүнјаја јајмышлар. Биринә «артиллеријанын аллаһы» фәхри ады, о биринә исә «Мүгәддәс Кеорки» орденинин бүтүн дөрд дәрәчәси верилиб. Бөјүк империјанын минләрлә кенераллары арасында онларын да өз јери олуб.

Әлиаға Шыхлинскинин ајдан ары, судан дуру хатирәләриндән бизә мә'лум олур ки, подполковник Мећмандаров илк дәфә 1900-чү ил августун үчүндә чинлиләрә гаршы вурушмада ад-сан газанмышды. Узаг Шәргә һәрби хидмәтә кәлән кәнч забит Әлиаға Шыхлински һәмин или Нерчинск шәһәриндә дүшәркә салмыш Забајкал топчу дивизионунда һәмјерлиси илә көрүшүнү севинчлә гејд едир: «Дивизион ики батареҹадан ибарәт иди: биринчисинә подполковник Енгелман, икинчи батареҹаја исә мәним һәмјерлим вә көһнә танышым подполковник Сәмәд бәј Мећмандаров команданлыг едирди».

Әлиаға Шыхлинскинин хатирәләриндән ајдын олур ки, о, һәмјерлиси илә фәхр едирмиш. Бу да тәсадүфи дејилди. Ахы, һәрбин сәрт ганунларында чидди низам-интизама бахмајараг, кинајә илә «азиат» дејилән бир милләтин чаван забит оғлу аз мүддәтдә Русијанын икинчи вә үчүнчү дәрәчәли «Мүгәддәс Станислав», икинчи дәрәчәли «Мүгәддәс Анна», үчүнчү дәрәчәли «Мүгәддәс Владимир», сәркәрдәләрә мәхсус «Икидлиҹә көрә» (гызыл гылынчла биркә) али орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

1875-чи илдә Петербургдакы Константин јункерләр мәктәбини битирән Сәмәд бәј һәрби билиҹә олан күчлү марағы вә фитри исте'дады сајәсиндә бир ил кечмәмиш подпоручик рүтбәси илә тәлтиф олунур. Хидмәтдә чох сүр'әтлә ирәлиләјән Мећмандаров, јени әсрин башланмасына ики ил галмыш подполковник иди. Бир аз әввәлә гајытсаг көрәрик ки, чәми ики ил Варшава һәрби даирәсиндә хидмәт едән мајор Сәмәд бәј Мећмандаров шәһәр һәрби мәһкәмәсинин үзвү сечилиб.

Әлиаға Шыхлински бунлары билирди вә һәмјерлисинин Узаг Шәргдә чинлиләрлә дөјүшдәки мәһарәти илә һаглы олараг фәхр едирди.

Забајкал топчу дивизионунун батареја командири Мећмандаров тапшырыг алмышды ки, Кичик Хинган дағ силсиләсини дүшмәндән

мүдафиә етсин. Командир үч сыра сәнкәр гурдурду. Силсиләнин чоғрафи шәраити чылпаг тәпәләр олдуғуна көрә батареја дүшмәнин атәши алтында өзүнә мөвге тутмалы иди. Өзкә чыхыш јолу јох иди. Бура топларын гурулмасы, топчуларын әл-гол атмасы үчүн мүнасиб дејилди. Батареја дөјүшә һазыр олан анда Забајкал вилајәтинин рәиси, кенерал-мајор Ренненкампф әмр верди ки, чинли әскәрләр Сисикара шәһәриндән чыхыр. Онлара атәш ачын. Бу вахт силаһсыз, һәрби палтарда олан ики дәстә дүшмән әскәри тәнтәнә илә шәһәрдән чыхмаға башлады. Кенерал нә гәдәр гышгырыб бағырдыса, Мећмандаров силаһсыз адамлара атәш ачмады.

Бу әһвалатын чанлы шаһиди Әлиаға Шыхлински олуб. О, јазыр ки, бу һадисәјә көрә кенерал Ренненкампфла Мећмандаров арасында чидди мүнагишә олду. Кенерал Ренненкампф Мећмандарову һәдәләјәрәк деди ки, әмри јеринә јетирмәдијинә көрә, батареја командирлијиндән чыхарылыб мәһкәмәјә верилөчәксән. Сәмәд бәј Мећмандаров исә силаһсыз адамлара атәш ачмағы гәти рәдд етди. О, шәһәрдән чыхан чинлиләрин башы үстүндән атәш ачдырыб онлары кери гајтарды. Сисикара шәһәриндә бир нәфәрин белә ганы ахыдылмадан Мећмандаровун батареjасы тәрәфиндән алынды.

...Полковник Сәмәд бәј Мећмандаровун артиллерија дивизиону 1902-чи илдә Манчурија әразисиндә өз хидмәти борчуну јеринә јетирирди. Командирлик она мүһүм бир тапшырыг вермишди: Сијан-Син рајонунда јапон

ачентләринин — хунхузларын гулдур дәстәләрини ләғв етмәк. Аз бир мүддәтдә гулдур дәстәләрини ләғв едән полковник Мећмандаровун дивизиону онларын башчысы, хунхуз кенералы Чембејинин өзүнү дә әсир алды. Һәмин әмәлиjjатлардакы ә'ла дөjүш хидмәтләринә көрә командир Сәмәд бәј Мећмандаров үчүнчү дәрәчәли «Мүгәддәс Владимир» ордени илә төлтиф олунду.

1903-чү илин әввәлләриндә Мећмандаров алты ајлыг мә'зуниjjәт алыб Петербурга гајыдыр. Житомирли Јелизавета Николајевна Теславла аилә һәјаты гурур. Једди ајлыг топчу забитләри мәктәбиндә тәһсилини давам етдирир.

Әлиаға Шыхлинскинин хатирәләриндән:

«Мећмандаров биздән ајры олдуғу бу мүддәтдә батарејаја мән командирлик едирдим. О, һиссәмизә гајыданда һәјата кечирдијим бүтүн тәдбирләрлә таныш олду, чох разы галды... Мећмандаров батарејаны гәбул етди. Бүтүн дәфтәрләрдә пулун гәбул едилмәси актына гол чәкди. Амма пуллары сајмады. Мән тәәччүб едәрәк, пуллары нијә сајмадығыны сорушдугда, күлүмсәјәрәк:

— Сиз ки, сајмысыныз, — деди, — мәним сајмағыма еһтијач јохдур.

Сәмәд бәј Мећмандаров һәмишә кефи саз оланда етдији кими, инди дә папағыны јан гојараг, ачары чибинә гојду вә евинә кетди. Кичик рүтбәли јолдашларым бу ишә чох тәәччүб етдиләр. Чүнки онлар командиримизин дөвләт пулу үчүн нечә чан јандырдығыны јахшы билирдиләр. Мән онлара баша салдым

ки, Мehмандаров кими адамлар, адама бир дәфә инандылармы, һәр чәһәтдән инанарлар. Мәни исә Сәмәд бәј Мehмандаров 1888-чи илдән таныјыр».

ПОРТ-АРТУР ДӨЈҮШЛӘРИНДӘ

1904-чү илдә рус-јапон мүһарибәси башлананда Сәмәд бәј Мehмандаровун гырх сәккиз јашы варды. Јелизавета Николајевна илә евләнмәләринин бир или тамам олмамышды. Јелизавета Кијев гадын-кимназијасыны битирмишди. Порт-Артур һәрби сәһра хәстәханасында шәфгәт бачысы ишләјирди. Сәмәд бәј кими о да задәкан нәслиндән иди. Ијирми бир јашлы Јелизаветаја һәјат, елә бил анадан оландан сәбр дәрси кечмишди. О, нә ағыр һәрб ишинә, нә дә јаралы әскәрләрә гаршы лагејд дејилди. Задәканлара мәхсус садәликлә Јелизавета әскәрләрлә чох мehрибан давранырды. Јаралылары мүалиҹә едир, савадсыз оланларын аиләсинә мәктуб јазыр, мүһарибә чәтинлијинә сәбрлә, дәјанәтлә дөзүрдү.

Бир дәфә Сәмәд бәј она дејир: — Команданлыгдан сәнин Петербурга гајытмағына ичазә алмышам. Һазырлыг көр, сабаһ, ја да бириси күн сәни јола салачам.

Әринин үзүнә шах бахан Јелизавета:

— Сәмәд бәј, — демишди, — өлкәдә мүһарибә кедирсә, сәнчә әскәрин јери һарада олмалыдыр?

— Әлбәттә чәбһәдә!

— Бах, мән дә чәбһәдәјәм, јохса мәни гадын көрүб әскәр олмағыма шүбһә едирсән?

— Ахы, сән ана олмаға...

— Бир дә бу сөһбәтә гајытмајаг. Сөз верирсән... Бу мөвзудан ваз кечәк, әзизим! Сәнсиз мәнә Петербург јох, һеч Парис дә лазым дејил.

Бу, әринә, Вәтәнинә садиг бир гадынын ачыг үрәк сөһбәти иди.

Јанварын ијирми алтысында кечә јапонлар русларын Порт-Артур лиманында дајанан ескадрасына һүчум едиб «Ретвизан», «Сесаревич» зирehли кәмиләрини вә «Паллада» крејсерини јандырдылар. Мүһарибә башланды. Сәһәриси Сәмәд бәј Мehмандарову једдинчи Сибир атычы топчу дивизионунун командири тә'јин етдиләр. Бу, гуру гошунларынын команданы, кенерал-мајор Роман Кондратенконун әмри иди. Роман Исидорович Мehмандаровун дөјүшдә дәјанәтинә, командирлик бачарығына јахшы бәләд иди. Мәһз она көрә дә Сәмәд бәји Шәрг чәбһәсинин рәиси тә'јин етди. Бура Порт-Артур мүдафиәсиндә ән мүһүм чәбһә hесаб олунурду. Јапонлар ән күчлү гүввәни дә бураја јеритмишдиләр. Онлар шиддәтли һәмләләр едир вә арасы кәсилмәдән бомбалар јағдырырдылар. Полковник Сәмәд бәј Мehмандаров командан Кондратенконун ән јахын көмәкчиләриндән бири иди. Топчуларын әмәлијјатына бачарыгла рәһбәрлик едән Мehмандаров гала мүһасирәдә оланда һәмишә өн мөвгеләрдә вә чох тәһлүкәли јерләрдә сәрраст атәшлә самурајларын һүчумуну дәф едирди.

* * *

Порт-Артур мүһарибәсинин башланмасындан дохсан ил кечир. Бу мүддәтдә рус дилин-

дә минләрлә әдәби-бәдии, елми вә публисистик әсәрләр нәшр олунуб. Хүсусилә, 1905—10-чу илләрдә бу мөвзуда чохлу күндәликләр вә хатирәләр јазылмышдыр. 1906-чы илдә П. Ларенконун «Порт-Артурун әзаблы күнләри» китабы да бу гәбилдәндир. Бурда сәркәрдә елоғлумуз Сәмәд бәј Мећмандаровун тәкчә дөјүш габилијјәти дејил, һәм дә онун шәхсијјәт кими дөнмәзлији, бөјүклүјү шаһидләрин дили илә верилиб. Илк дәфә Азәрбајчан охучуларына тәгдим етдијимиз күндәликдән парчалары охујанда истәр-истәмәз һәмјерлимизә көрә ифтихар һисси кечирирсән.

Һәмин китабын «Нојабр һүчумлары» фәслиндә, сәһифә 494-дә:

«Һәлә август бомбардманы заманы јапонлар һисс етдиләр ки, һарданса, архадакы фортлар хәттиндән онлары дәгиг атәшә тутублар. Полковник Мећмандаровун командасы алтында олан једдинчи Шәрги — Сибир артиллерија дивизиону (јә'ни сәһра артиллеријасы) һәмләјә мә'руз галмыш истеһкам хәттинин сағ чинаһынын архасында өртүлү мөвгеләри тутараг мүдафиәјә бөјүк көмәк көстәрирди. Чүнки гала артиллеријасы һәлә бомбардманын илк күнләриндә чох зәрәр чәкмишди. Полковник Сәмәд бәј Мећмандаровун сәһра артиллеријасы ән фәдакар һәмләләри белә дәф едәрәк јахынлыгда олан јапон батарејаларыны илә ссн дәрәчә мүвәффәгијјәтлә вурушурду».

Сәһифә 597-дә:

«С. дахил олду. О, сөһбәт едирди ки, өн һәмләнин топчуларындан полковник Мећмандаров (сағ чинаһын бүтүн артиллерија үзрә командири) вә подполковник Столников өз шәхси тәһлүкәләринә гәрибә нифрәтлә јанашырлар; бомбардман вахты батареjаларда елә көзирдиләр ки, елә бил партлајан мәрмиләри көрмүрләр. Белә ки, онлар бу һәрәкәтләри илә јердә галан-

лары да руһландырырдылар. Онларын биринчиси гафгазлылара мәхсус чәнкавәр кими, икинчиси исә талејинә сәдагәтлә итаәт едән диндар адамлар кими давранырдылар.

Бурда — сәһра артиллеријасынын өһдәсинә башлыча олараг һәмләни вә шрапнеллә, картечлә дүшмән колонларыны мәһв етмәк мәсәләси дүшүр. Гала топлары чох зијан чәкдикләриндән, сәһра артиллеријасы исә тез-тез јеришни дәјишдијиндән онларла мүбаризә апармаг јапонлар үчүн чәтин иди. О исә зәрбәләри елә һеј ендирирди».

Сәһифә 606-да (11—24 декабр):

«Јаралы забитләрлә апардығым сөһбәтләрдән полковник Мећмандаров һаггында бә'зи шејләри өјрәндим. О, чәсур, өзүнү чох севән, табелијиндә оланлара там чиддијјәтилә јанашан бир адам иди. Онлары мәчбур едирди ки, шәхси мәрдликләри илә һамыја нүмунә олмағы бачарсынлар. Тәбиәтән чошгун, һәрарәтли олан бу адам сөзүнү чох кәскин дејирди. Полковник Мећмандаров дејирди ки, јалныз шүчаәт көстәрмәји бачаран, ағыллы, өзүнү севән адамлары гијмәтләндирир; карјерачы забитләринсә ән бөјүк арзусу — һәјатларыны горујуб сахламаг вә һеч бир хидмәт көстәрмәдән орденләр алмагдыр».

Сәһифә 630-да (17—30 декабр):

«Үчүнчү фортун мәғлубијјәти бизим артиллеријанын вәзијјәтинә пис тә'сир көстәрдими? — суалына полковник Мећмандаров белә чаваб верди ки, о, вәзијјәтдә һеч бир ағырлашма көрмүр. Артиллерија шәраитинин писләшмәсинә үчүнчү фортун һеч бир мәнфи тә'сири јохдур.

Јалныз кенерал Фок өзүнү бирбаша чавабдан гачырараг, үмуми нәтичәси олмајан бир јығын сөз деди».

Сәһифә 643-дә (18—31 декабр):

«Кимсә дөјүш меjданындан белә бир хәбәр кәтирди ки, бу күн кенерал Фокла полковник Мећмандаровун арасында чидди мүбаһисә олуб. Фок сүбут етмәјә чалышырды ки, гала артыг дөзмәјәчәк; Мећмандаров исә сүбут едирди ки, ајры-ајры истеһкамларын мәһви һәлә

галанын сону чатдығына сүбут дејил, чүнки мүдафиәнин икинчи хәттиндән дә мүгавимәт көстәрмәк олар.

Дөјүш меjданында исә тәк-тәк атырдылар. Гаранлыгдыр. Үчүнчү форт истигамәтиндә, бә'зән дә гајалыгдан гырмызы фәнәрләр көрүнүрдү. Дејирләр ки, бу фәнәрләр бизим санитарлара сарғы мәнтәғәсини ишан верир.

Бәрк јорғунлуг һисс едирәм, она көрә дә инди узаныб јатачағам».

Сәһифә 690-да (23 декабр—5 јанвар):

«С. мәнә хәбәр верди ки, дүнән јапон артиллеријасынын рәиси гәраркаһы илә биркә галаја кәлмишди вә галанын сағ чинаһынын артиллерија рәисини, полковник Мећмандарову (мүһасирә заманы кенерал-мајор олмушду)[1] ахтарырды. Сәмәд бәј Мећмандаров фактики олараг август ајынын орталарында бүтүн артиллеријаја рәһбәрлик едирди.

Көрүш заманы о, белә бир сөз ишләтди: «Һөрмәтли гонаглар јә'гин сәһв салыблар. Онлар чох күман ки, гала артиллеријасынын рәиси, кенерал Белыны көрмәк истәјирләр. Лакин гонаглар чаваб вердиләр ки, мәһз мүбаризә апармагда бөјүк әзиjjәт чәкдикләри, өзләринә мөһтәрәм рәгиб сандыглары адамла — Мећмандаровла таныш олмаг онлар үчүн чох мараглыдыр. Онлар кенерал Мећмандаровун шә'нинә чохлу тә'рифли сөзләр, комплиментләр дедиләр; е'тираф етдиләр ки, Порт-Артур јахынлығында јапон артиллеријасынын вердиjи итки олдугча чохдур. Иjирми беш минә кими адам тәләф олуб, чохлу јапон силаһы мәһв едилиб, һәмчинин Порт-Артурда мәрмиләрин чатышмамазлығы онларын мәсәләсини јүнкүлләшдириб.

Кенерал Мећмандаров әсирлиjә јолу дүшдү... О, виҹданына анд ичиб «евә» кедәнләрин ән гәддар дүшмәни олачағыны билдирди.

Күндүз саат он икидир. Јаралыларын јанында идим. Һәр јердә ејни сөз-сөһбәт — галанын тәһвил верилмәсиндән вә әсирликдән кедирди».

[1] Порт-Артур дөјүшләриндәки хидмәтләринә көрә Сәмәд бәј Мећмандарова 1904-чү ил октјабрын 22-дә кенерал-мајор рүтбәси верилмишдир (— **Ш. Н.**).

Сәһифә 752-дә (3—16 јанвар):

«Һакимиjjәтин әлә кечирилмәси» һаггында мүхтәлиф фикирләр сөјләнирди. Мәсәлән: һәмишә дөјүш мөвгеләринин сағ чинаһында олан Ф. вә Ш. гејд етдиләр ки, күjа мөвгеләрдә оларкән нечә олубса, онларын јанында полковник (инди кенерал) Мећмандаров да сөһбәт әснасында бу мөвзу һагда өз фикрини билдирмишди: — «Һакимиjjәти әлә кечирмәк» нә демәкдир? Мән буну баша дүшмүрәм! Әкәр мән комендант олсајдым вә вәзифәмин өһдәсиндән аз да олса кәлә билсәjдим, мәним гануни һакимиjjәтими көрүм әлимдән ким ала биләрди?!... Әкәр елә адам тапылсајды мән дејәрдим: Әлаһәзрәт, нә гәдәр ки, кимин әсчі комендант олдуғуну ајырд етмәмишик, бу јердән һеч јана тәрпәнән дејилик... Бу ишин сону нә гәдәр ахмаг нәтичәләр версәjди белә, мәни бу јолда нијjәтимдән һеч бир шеј дөндәрә билмәзди».

Һәмишә өн чәбһәдә олан Сәмәд бәј Мећмандаровун Порт-Артур дөјүшләриндә хүсуси хидмәтләри олмушдур. Јахшы ки, онун мүасири олан журналистләр Сәмәд бәјин дөјүш фәалиjjәтини гәләмә алмышлар.

Журналист Е. К. Ножин Порт-Артурда чыхан «Новыј крај» гәзетинин хүсуси мүхбири олмушдур. Одлу чәбһәләри кәзән журналист мараглы күндәликләр мүәллифидир. Гејдләриндән ајдын олур ки, о, кенерал елоғлумуз Сәмәд бәј Мећмандаровла һәмишә өн хәтдә көрүшәрмиш. Рус журналисти азәрбајчанлы сәркәрдәнин вәтәни Гафгаз үчүн дарыхмасынын да шаһиди олуб:

«...Блиндажа кирдим. Кенерал Надеин һәмишәки кими сакитдир. Онун гәраркаһ рәиси Степанов јорғундур. Бурда бир нечә забит вар. Полковник Мећмандаров да бурдадыр. Биз һәмишәки кими чох сәмими көрүшдүк.

Мећмандаров ћејранлыгла вәтәни Гафгазы јад едирди:

— Гафгаз чох јахшыдыр, чох көзәлдир! — дејирди. — Тәбиәт ћәр шејин кејфијјәтинә зәманәт верәрәк она өз мөћрүнү вурмушдур. Амма бәдбәхтлик ондадыр ки, бә'зән даш лазым олан јердә бир дәнә дә даш тапмазсан, лазым олмајан јердә исә сајы-ћесабы јохдур. Су лазым олан јердә бир дамла да су олмур, еһтијач олмајан јердә дәрја гәдәрдир. — Ани олараг дајанан Мећмандаров сөзүнә давам етди: — Бәс ислам? Јахшы нә варса — ону сонракы ћәјатын верәчәјини вә'д едир. Ћәр шеј чох јахшыдыр, амма бизә чәннәтдә једди мәләк бојун олублар, једдисинин дә көзү кирдә. Сизчә бу нә олан ишдир? Пешиманчылыг дејилми? Билирсинизми, мән инди ћеч нә истәмирәм — нә чәннәти, нә дә мәләкләри. Мән јалныз бир азча истираћәт истәјирәм.

Әтрафда ћәр јанда мәрмиләр партлајырды. Онларын икиси блиндажын таванына дүшдү. Забитләр горху ћисси илә ајаға дурдулар. Икид полковник Мећмандаров исә ћеч төврүнү белә позмады. Онун ири, ағыллы көзләриндә зәррәчә горху ћисси јох иди».

Сәмәд бәј Мећмандаровун ән тәћлүкәли дөјүшдә белә өзүнү итирмәдијинин шаћиди олан Әлиаға Шыхлински јазыр ки, октјабрын он дөрдүндә гала топа тутулан заман Сәмәд бәј Мећмандаров мәним мөвгејимә кәлди. Ћәмин мөвге јапонлар тәрәфиндән он бир дүјмәли топдан, отуз једди миллиметрлик хырда дәниз топуна гәдәр мүхтәлиф топларла

атәшә тутулмушдур. Ћәм дә, бу мөвге јапонларын түфәнк вә пулемјот атәши алтында иди. Бу заман Мећмандаровун јахынлыгында алты дүјмәлик мәрми партлады вә јердән галхан гара палчыг онун үстүнү булады, амма јараланмады.

Мећмандаров буна әсла әһәмијјәт вермәјәрәк, бөјүк бир сојугганлыгла чибиндән аг дәсмалыны чыхарыб, көзәл, тәзә палтосунун үзәринә сычрајан палчыгы силмәјә башлады.

* * *

Декабрын илк күнләриндә јапонлар галаја ики ағыр зәрбә вурдулар. Русларын инадлы мүгавимәтинә бахмајараг, онлар галанын бир нечә мүћүм фортларыны тутдулар. Икинчи ағыр зәрбә исә декабрын икисиндә олду. Командан кенерал Роман Кондратенко гәћрәманлыгла ћәлак олду. Әвәзиндә ирадәчә зәиф олан кенерал Фок командан тә'јин едилди. Он алты күн сонра јапонлар галанын талејини ћәлл едән Драконовыј Хребет дағыны әлә кечирдиләр. Порт-Артурун горхаг вә исте'дадсыз комендантy кенерал Стессел галаны дәрћал дүшмәнә тәслим етмәк үчүн ћәрби шуранын ичласыны чағырды. Шурада иштирак едән бә'зи командирләр Стесселин тәклифинә шәрик олдулар. Лакин кенерал-мајор Сәмәд бәј Мећмандаров, полковник Семјонов вә бир груп мәрд забитләр тәслим олмаға гәти е'тираз етдиләр. Дөјүшкән забитләр инад едирдиләр ки, күчлү јапон ордусуну кери отурмаға ћәлә гүввәләри чатар. Кенерал Мећмандаров башда олмагла онлар дејирди-

ләр ки, гала һәлә өзүнү сахламаға гадирдир. Нә гәдәр ки, мәрми вар, топлардан атәш јағдырачағыг. Нә гәдәр ки, патрон вар, түфәнкләрдән атәш ачачағыг. Мәрми вә патрон гуртардыгда исә сүнкү илә дөјүшәчәјик.

Лакин чәсарәтсиз кенерал Стессел мәрд забитләри ешитмәди, силаһы јерә гојмағы гарнизона әмр етди. Сонралар Русијаја гајыданда кенерал Стессел гала мүдафиәчиләринин тәләби илә Порт-Артуру тәләсик тәслим етдијинә көрә һәрби мәһкәмәјә верилди. [1]

Кенерал-мајор Мећмандаров вә онун забит достлары гала тәслим едилдикдән сонра да һәрби анда садиг галараг башга әскәр вә забитләр үчүн нүмунә көстәрдиләр. Јапонларын шәртләринә көрә әскәрләр һәрби әсир алыныр, забитләр исә Јапонијаја гаршы бир даһа мүһарибәдә иштирак етмәјәчәкләри барәдә јазылы илтизам верәндән сонра Русијаја гајыда биләрдиләр. Стесселин әтрафындакы мүртәче фикирли бир груп забит дилләриндән белә бир илтизам вердиләр. Лакин халгымызын икид оғлу Сәмәд бәј Мећмандаров забит шәрәфини тәһгир едән белә бир алчаг вә'ддән бојун гачырды. Бир даһа Јапонијаја гаршы мүһарибәдә иштирак етмәјәчәји барәдә илтизам вермәдијинә көрә кенерал-мајор Сәмәд бәј Мећмандаров әсир алыныб Јапонијанын Нагоја шәһәринә көндәрилди. О, 1905-чи ил августун 23-дә Портсмут сүлһ мүгавиләси бағланандан сонра Русијаја гајыда билди.

Үч јүз отуз ики күнлүк мәшһур Порт-Артур галасынын мүдафиәси кенерал Сәмәд бәј Мећмандаровун талејинә белә гисмәт олду.

БИРИНЧИ ДҮНЈА МҮһАРИБӘСИНДӘ

Әскәр командиринә, забит кенералына охшамалыдыр.

Сәмәд бәј МЕһМАНДАРОВ.

Сәркәрдә кими үмумхалг шөһрәти газанмыш Сәмәд бәј Мећмандаров вә Әлиаға Шыхлинскидән данышанда талеләриндә охшарлыг олан ики мәшһур мусиги хадимләримизи дә јада салмамаг олмур. Үзејир бәј Һаҹыбәјов вә Мүслүм Магомајев. Онларын һәр икиси бир илдә анадан олублар, ејни семинарија‌ны битирибләр. Мүәллим ишләјибләр, мусиги јазыблар. Тале Үзејир бәјә өвлад гисмәт еләмәјиб. Үзејир бәјлә Мүслүмүн талејиндәки охшарлыглары һәр ики көркәмли һәрб хадимләринин һәјатында да көрмәк олар. Әлиаға Шыхлински дә өвлад һәсрәтилә дүнјадан көчдү. Мећмандарова вә Мүслүм Магомајевә тале өвлад да верди, шөһрәт дә. Амма Әлиаға вә Үзејирә нисбәтән онлар дүнјадан тез көчдүләр.

Һәр икиси дә он сәккиз јашындан әскәр чәкмәси кејинди, Петербургда охуду, Порт-Артурда, Биринчи Дүнја мүһарибәсин-

[1] 1907-чи ил нојабрын 27-дә башлајан һәрби мәһкәмәдә кенерал Сәмәд бәј Мећмандаров шаһид кими иштирак етмишдир. О, Порт-Артуру дүшмәнә вахтындан әввәл тәслим едән кенерал Стессели, Фоку, Реjси вә Смирнову әсаслы фактларла күнаһландырмышлыр. Мәһкәмә бир ај давам етмишдир **(— Ш. Н.).**

дә вурушду. 1918-чи илдә илк милли Азәрбајчан ордусу јаратмаг кими шәрәфли иш дә һәр ики шөһрәтли кенерала гисмәт олду. Там артиллерија кенералы али рүтбәси алдылар.

Азәрбајчанын дөрд гарталы өтән әсрин сонларындан әсримизин илк илләринәдәк даима халгына сидг-үрәклә хидмәт етди.

Биринчи Дүнја мүһарибәси башлананда Мещмандаров Владигафгазда јерләшән 21-чи пијада дивизијасынын команданы иди. Бу вахта кими һәјатында чох һадисәләр олмушду. Әсирликдән гајыдан кими једдинчи Шәрги-Сибир артиллерија бригадасынын команданы тә'јин едилди, аз сонра она даһа мәс'ул вәзифә верилди — Үчүнчү Сибир ордусунун корпусунда артиллерија рәиси олду. 1908-чи ил Сәмәд бәјә бу јүксәк вәзифәдән башга даһа ики бөјүк севинч бәхш етди. Һәмин ил ијулун он үчүндә она кенерал-лејтенант рүтбәси верилди. Икинчи, ән чох јаддагалан севинч исә, Иркутск шәһәриндә нојабрын 18-дә гисмәт олду. Тале узун интизардан сонра она оғул пајы көндәрди. Сәмәд бәј она Пир ады верди. Сонралар Игор адыны дашыјан Мещмандаров отузунчу илләрдә кенерал атаја көрә чох ағрылар, әзаблар чәкди. 1988-чи илдә Бакыда көрүшдүјүм Игор Мещмандаровун данышдығы бир епизоду һеч вахт унуда билмирәм.

— Атамдан сонра тез-тез анамы вә мәни ЧК-ја чағырардылар. Мин чүр һәдәләјичи суаллар верәрдиләр. Суаллара дүзкүн чаваб версәк дә, вермәсәк дә бизи дөјүб инчидәрди-

ләр. Бир дәфә лап чана дојуб ағлаја-ағлаја сорушдум ки, ахы, мәни нијә инчидирсиниз, нијә дөјүрсүнүз? Бу суалларын чавабыны мән һагигәтән дә билмирәм, јаландан нә дејим? Мәнә әзаб вермәк, аға гара демәк кими бир шејдир. Мәним күнаһым нәдир?

— Күнаһыныз ондан ибарәтдир ки, өзүнүзә јахшы валидејнләр сечмәмисиниз.

Гәрибә мәнтигдир, нә вахтдан өвлад өзүнә валидејн сечиб ки?..

Амансыз тә'гибләрдән, јерсиз сорғу-суаллардан хилас олмаг үчүн 1930-чу илдә, кечмиш Азәрбајчан Демократик Республикасынын Һәрби Назири олмуш кенерал атанын өлүмүндән сонра ана Јелизавета Николајевна вә оғул Игор Азәрбајчандан Санкт-Петербурга көчмәјә мәчбур олурлар. Лакин совет ЧК-сы бурда да онлары тә'гиб едирди.

«...1937-чи илдә Мещмандаровлар аиләси Петербургдан Саратова сүркүн едилир. Лакин Игор Мещмандаров бурда да тә'гибләрдән јаха гуртара билмир. Ади јашајыш шәраитинин олмамасы, ағыр малијјә чәтинликләри, күнашыры ХДИК-ә чағрыш онларын һәјатыны бурда каторгадан да дөзүлмәз едир.

Лакин бүтүн бунларла кифајәтләнмәјән чәлладлар Мещмандаровлар аиләсиндән јенә дә әл чәкмирләр. 1941-чи илдә Ј. Н. Мещмандарованы јенидән Сибирә сүркүн едирләр. Бу дәфә о, алман фашистләри тәрәфиндән партладылан гатарда һәлак олур. Оғлу исә сүркүндән сонра узун илләр Калининградда

јашајыр. 1977-чи илдә исә Азәрбајчанын һөкумәт рәһбәри ону Бакы шәһәринә дә'вәт едир[1].

...Азәрбајчан Республикасы Баш Прокурорлуғунун вәсатәтинә әсасән вахтилә Мећмандаровларын јашадығы Санкт-Петербурга вә Саратов вилајәт прокурорлугларына сорғу көндәрилди. Һәмин ишләр өјрәнилди вә нәһајәт, Игор Сәмәд бәј оғлу Мећмандарова, анасы Јелизавета Николајевна Мећмандароваја рәсми сәнәд алдыг. Кеч дә олса халгымызын тарихиндән гара ләкәләрин бири дә силинди» (Е. Һачыјев, «Бир гара ләкә дә силинди» мәгаләси, «Халг гәзети, 8 ијун 1993-чү ил).

* * *

1910-чу илин илыг мај күнләриндән биринде узун ајрылыгдан сонра доғма Гафгаз Сәмәд бәји гәһрәман оғул кими гојнуна алды. О, Тифлисдә јерләшән биринчи Гафгаз ордусунун корпусунда артиллерија рәиси тә'јин едилди.

Сәмәд бәји јахындан таныјан мајор Һачыаға Ибраһимбәјли 1946-чы илдә чап етдирдији «Сәмәд бәј Мећмандаров» адлы китабчасында ифтихарла јазыр:

«Рәсмән һәрби академија тәһсили олмајан бир забит јалныз бөјүк бачарығы сајәсиндә, һәрби хидмәти чох севдијинә, дөјүшләрдә мисилсиз гочаглыг вә һәрби мәһарәт көстәрдијинә, ишинә чан јандырдығына вә сон дәрәчә тәмиз адам олдуғуна көрә бу гәдәр бөјүк

[1] Там артиллерија кенералы Сәмәд бәј Мећмандаровун јеканә өвлады Игор Мећмандаров 1989-чу илдә Бакыда вәфат етди.

рүтбә саһиби ола биләрди. Сәмәд бәј Мећмандаров да мәһз белә бир забит иди.

Ә'ла сәвијјәли топчу олан Сәмәд бәј Мећмандарова рәсмән топчу академија тәһсили олан һәр бир топчу, һәмчинин көркәмли гошун кенералы олан һәр бир әркани забити һәсәд апара биләрди».

Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә кенерал Мећмандаров алманлары бир нечә дәфә чидди сурәтдә мәғлуб едән исте'дадлы сәркәрдә кими ад-сан газанмышды.

1914-чү ил сентјабрын он бешиндә кечирилән Лодз әмәлијјатында кенерал Мећмандаров хүсусилә шөһрәт газанды. Алман кенералы Макензенин гошунлары күчлү һүчумла Ивангород шәһәрини алыб сүр'әтлә Лодз шәһәри уғрунда әмәлијјата башлады. Күчлү тәзјиглә кери чәкилән рус гошунлары чох ағыр вәзијјәтдә иди. Бүтүн мөвгеләрдә һүчума кечән алманлар дајанмадан ирәлиләјәрәк кери чәкилән рус гошунларынын бир һиссәсинин гаршысыны кәсиб мүһасирәјә алмаға чалышырды.

Мећмандаровун ијирми биринчи пијада дивизијасы сәксән биринчи Абшерон, сәксән икинчи Дағыстан, сәксән үчүнчү Самур вә сәксән дөрдүнчү Ширван полкларындан тәшкил олунмушду. Бу полкларын һәрәсинин өзүнәмәхсус дөјүш ән'әнәси варды.

Корпус команданы өз бөлмәләринин мүгәддәраты үчүн тәшвишә дүшәрәк Мећмандаровун дивизијасынын нә вәзијјәтдә олдуғуну телефонла ондан хәбәр алды. Сәмәд бәјин телефонда командирләрә мәхсус мәрд, гыса

чавабы белә олду: «Вәзијјәт ағырдыр. Һүчүма кечирәм!».

Ики рус дивизијасынын кери чәкилдији белә бир ағыр вахтда Мећмандаровун дивизијасы бөјүк бир иштаһла ирәлиләјән дүшмәнә ағыр зәрбәләр вуруб ону кери отуртду. Үч күнлүк ағыр дөјүшләрдән сонра Ивангород шәһәринин һүдудларына чатыб ону һәмләјә алды. Биринчи дүнја мүһарибәси тарихиндә Мећмандаровун бу мүвәффәгијјәтли әмәлијјаты алман кенералы Макензенин сүр'әтли планларыны пуча чыхартды. Кери чәкилән ики рус дивизијасыны исә мүһасирәјә дүшмәк рүсвајчылығындан хилас етди.

Һәмин әмәлијјат заманы кенерал Әлиаға Шыхлински Али Баш командан тәрәфиндән сәһра топларынын баш мүфәттиши јанында хүсуси тапшырыг кенералы вәзифәсини дашыјырды. Сонралар о јазырды:

«О заман рус ордусунда јени бир силаһ олан ағыр сәһра топларынын вәзијјәтини јохламаг вә бу саһәдә фәалијјәтә истигамәт вермәк үчүн гәрб чәбһәсинә чағрылдым. Мән једди корпусу кәздим вә мүәјјән етдим ки, јалныз Сәмәд бәј Мећмандаровун корпусунда ағыр топларын вәзифәси дүзкүн баша дүшүлмүш вә бу топлар һәмин вәзифәләрә ујғун јерләшдирилмишдир. Бу иш корпус топ мүфәттишинин тәшәббүсү илә јох, мәһз маһир топчу олан Мећмандаровун шәхси тәшәббүсүнүн нәтичәси иди».

Бу мүһарибәдә мисилсиз гәләбәләрә көрә Сәмәд бәј Садыг бәј оғлу Мећмандарова там артиллерија кенералы рүтбәси верилди. 1915-

чи илдә о, икинчи Гафгаз орду корпусуна командан тә'јин едилди.

Кенерал Сәмәд бәј Мећмандаровун дөјүшләрдә көстәрдији икидлији вә әскәрләрлә хош рәфтары һаггында онун мүасирләри ифтихарла сөһбәт ачырлар. Мајор Һачыаға Ибраһимбәјли јазыр ки, кенерал Мећмандаров биринчи дүнја мүһарибәси заманы олдугча чох шөһрәт газанмышды. Вурушмаларын ән горхулу дәгигәләриндә онун мисилсиз сојугганлығы вә һәдсиз гочаглығы рус ордусунда мәшһур олмушду.

Мећмандаров әдаләтли, намуслу, дүз данышан адамлары севир, очлара көмәк көстәрир, үрәји дүз олмајанлара гаршы исә амансызлыг едирди. Шәхсән Мећмандарову көрәнләрин һамысы тәсдиг едир ки, она табе оланларын һамысы ондан оддан горхан кими горхар, лакин ону севәр, она инанардылар.

Мећмандаров әскәрләрлә һәмишә хош рәфтар едәрди вә даим онларын гајғысына галарды.

«Мећмандаров надир артиллеријачыдыр». Бу үч кәлмә сөз Гырмызы Бајраглы Гафгаз Ордусунун команданы И. Е. Јакирә мәхсусдур. Ону 1925-чи илдә «Бирләшмиш Азәрбајчан һәрби мәктәби»ндә мүәллим ишләјән Сәмәд бәјин шәхси ишинә командан Јакир өз дәст-хәттилә јазыб. Ингилаб илләриндә Мећмандаровун һәјаты чох тәлатүмлү кечиб. Нә јени һөкумәт, нә дә онун адамлары она инам кәтирмирдиләр. Һәр јердә «чар кенералы», «мүсават назири» кәлмәләри сәрт шиллә кими онун вә силаһдашларынын үзүнә

чырпылырды. Һәмин о нараһат илләрдән Сәмәд бәј Меһмандаровун өз әлилә долдурдуғу ики вәрәг кағыз галыб. Онлары илк дәфә 1988-чи ил февралын он сәккизиндә «Молодјож Азербајџана» гәзетиндә дәрч етдирән журналист Н. Давыдов олуб.

КЕНЕРАЛ МЕһМАНДАРОВУН АНКЕТИ

Һәјатда о, бојча балача, ики јерә дараныб ајрылмыш ағ саггаллы бир адам иди. Һәмишә кичик ајагларына көрә хүсуси дәридән тикилмиш јүнкүл чәкмә кејәрди.

Дејирләр ки, 1923-чү илдә ағ саггаллы кенералы... әлиндә сүпүркә Бакыда көрүбләр. Алтмыш једди јашлы кенерал, Мусават һөкумәтинин һәрби назири кими ики ил кечдији һәмин бу күчәни сүпүрүб адамлардан утанараг Азәрбајчан Фөвгәл'адә Комиссијасына гејд олунмаға тәләсирди. Өзү дә һәмин күн. Гој көрсүнләр ки, о, јеријндәдир, һеч һара кетмәјиб, һеч јана гачмајыб.

Дејирләр ки, белә олуб. Һәр еһтимала гаршы, бизим әлимиз чатан нәшрләрдә бу јохдур, анчаг адамларын јаддашында бу галыб. Узун мүддәт белә һесаб едирдиләр ки өз тарихимизи, онун бүтүн кечидләриндә билмәк бизә о гәдәр дә лазым дејил, әкәр биз ону бүтүн зиддијјәтләри илә — лап һәгигәт олса белә — јазсаг, «дүз баша дүшмәрик». Лакин охшарлығын шүасы, чәкилмәләр заманы суалты дашлар тәмизләнән кими, һәгигәти үзә чыхардараг бүтүн гаранлыг күнчләрә ишыг сачыр.

Октјабр ингилабынын јетмиш иллик јубилеји әрәфәсиндә тәдгигатчы ахтарышы мәни чекистләрин архивинә кәтириб чыхартды. Бурда «кечмиш адамлар»ын анкетләри арасында илләрин солдурдуғу вә Меһмандаровун хырда һәрфләрлә јаздығы икигат бир вәрәг сахланылыр. О илләрин гохусуну верән бир вәрәг...

Сәмәд бәј Садыг бәј оғлу Меһмандаров хидмәт илләрини нечә вә һарада кечириб? Анкетдән буну мүәјјән етмәк олмур. Анчаг анкетин «тәлтифләр» сүтунуна көрә мүһакимә јүрүтсәк, мә'лум олур ки, о, үчүнчү вә дөрдүнчү дәрәчәли Кеорки ордени, брилјантла бәзәдилмиш гызыл силаһ, биринчи, икинчи вә үчүнчү дәрәчәли Станислав ордени, биринчи, икинчи вә үчүнчү дәрәчәли Анна ордени, икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү дәрәчәли Владимир ордени, «Ағ гартал»[1], «Александр Невски» ордени вә с. тәлтиф олунуб. Бурда сүтунда јер гуртарыб, ашағыда јазылыб «вә башгалары...». Вә орденләр дә һәрби хидмәтә көрә верилирди.

Сонра исә анкетдә бир јығын суал вар. **Көһнә ордуда сонунчу рүтбәниз вә вәзифәниз?** Артиллерија кенералы, икинчи Гафгаз корпусунун командири. **1917-чи ил феврал**

[1] Русијанын али «Ағ гартал» орденилә биринчи дәфә азәрбајчанлылардан 1888-чи илдә илк витсе-адмирал Ибраһим бәј Аллаһверди бәј оғлу Асланбәјов (1822—1900), икинчи дәфә там сүвари кенералы Һүсејн хан Кәлбалы хан оғлу Нахчывански (1863—1919), сонунчу — үчүнчү дәфә исә Сәмәд бәј Меһмандаров тәлтиф олунмушдур (— **Ш. Н.**).

ингилабы заманы һарда олмусунуз? Алман чәбһәсиндә. **Бәс Октјабр ингилабы заманы?** Петроградда, 1917-чи илин мајында үзв сечилдијим јаралыларын Александровск комитәсиндә. 1918-чи илдә алтмыш ики јашлы кенерала Азәрбајҹан Демократик Республикасынын мүсаватчылар кабинетиндә һәрби назир вәзифәсини тәклиф еләјирләр вә Мећмандаров бу тәклифи гәбул еләјир. 1920-чи ил ијунун дөрдүндә ону һәбс еләјиб ики ајдан сонра Москваја көндәрирләр. Ад күнүнү һәбсдә «гејд еләјир». Једди күндән сонра азад едилиб Даими Артиллерија Комиссијасынын үзвү кими Сәһра гәрарқаһына көндәрилир. Бурда Мећмандаровун әлијлә јазылыб:

«Бир дәфә дә истинтаг апармадылар, һеч бир иттиһам ирәли сүрмәдиләр». Бәс нәјә көрә?! Рус ганы төкмәјиб, болшевикләрә гаршы чыхыш еләмәјиб. Һәрби анды гәбул еләјиб. Әскәрдән кенерала кими јүксәлиб. Сәдагәтлә хидмәт едиб. 1921-чи ил нојабрын он сәккизиндә Сәмәд бәј Садыг бәј оғлу Нәриманов вә Гарајевин хаһиши илә Бакыја — Һәрби Дәниз Халг Комиссарлығына гајтарылыр. 1923-чү илдә јазылмыш анкетиндә көстәрир: **«Индики вахтдан тапшырыгчы вә пул кағызларынын бөлкүсү үзрә комиссијанын сәдрijәм».**

Билдијимиз кими, пул исә һәр адама е'тибар едилмирди. Демәли, тәмиз адам олуб.

Әкәр Октјабр ингилабына рәғбәт бәсләмәмишсинизсә бунун сәбәби нә олуб? (Һәмин дөврдә сизин е'тигадыныз?).

Ч а в а б: — Бу суала ән јахшы чаваб — апрелин ијирми сәккизиндә, јә'ни чеврилиш күнүндә мәним Азәрбајҹан ордусуна вердијим әмрдир. Бу әмр вә ејни дәрәчәдә һәрби һиссә рәисләринә көндәрилмиш телеграмлар Гәраркаһ архивиндә горунур вә онлар мәним Совет һакимијјәтинә мүнасибәтими мүәјјәнләшдирә биләр.

Отуз доггуз нөмрәли суал: — Һансы сәпкили фәалијјәтә даһа чох мејл едирсиниз?

Ч а в а б: — Мәним јашымда сакит вә динч фәалијјәтә...

ТӘЛАТҮМЛҮ КҮНЛӘРДӘ

«1923-чү илдә ағ саггалы кенерал Мећмандарову әлиндә сүпүркә Бакыда көрүбләр». Анкетдән бу сөзләри охујанда истәр-истәмәз адамын үрәји ағрыјыр. Ордуда минләрлә әскәрә, забитә силаһ тутмағы өјрәдән икид бир сәркәрдәни бу гәдәр алчалдан кимләр иди? Шөһрәти Русијанын сәрһәдләрини ашан Порт-Артур, Биринчи дүнја мүһарибәсинин гәһрәманы илә өмрүнүн ағсаггал чағында белә «чидди зарафат» едән шәхсдә вичдандан әсәр-әламәт вардымы?

1920-чи илдән шаһид галмыш бир сәнәдлә бу суалларын чавабыны тапмаг олур. Орада охујуруг:

«Гызыл Орду демәк олар ки, бүтүнлүклә дөјүш габилијјәтиндән мәһрум вә дашнак забитләринин командасы алтында олан ермәни көнүллүләриндән ибарәт иди. Бу дәстәләр әтраф кәндләри гарәт едир, бунунла мүсәлман кәндләринин гәзәбинә сәбәб олурдулар».

— Бах, бу «көнүллүләр» Бакыја варид

оландан сонра чәми ил јарым Азәрбајҹан Демократик Республикасынын һәрби назири олмуш Сәмәд бәј Мещмандарову халгын көзүндән салмаг үчүн әлинә сүпүркә вериб күчә сүпүртдүрмүшләр. Бу «көнүллү» дүшмәнләримиз јахшы билирдиләр ки, Сәмәд бәј Мещмандарову халг севир вә инанырдылар ки, онлара «азадлыг кәтирән көнүллүләрин» зүлмүндән халгы мәһз Сәмәд бәј Мещмандаров кими кенераллар гуртара биләр. Бу үмидлә дә һәлә 1919-чу ил ијунун алтысында Гусар, Губа, Хачмаз, Дәвәчи әһалисинин кечирдикләри митингин гәтнамәсиндә дејилирди:

«Биз әминик ки, һөкүмәтимиз (Азәрбајҹан Демократик Республикасы—**Ш. Н.**) дөјүш мејданында өзүнүн сон үзвүнү итирәнәдәк она е'тибар етдијимиз гадын вә гызларымызы гара кенералларын әлинә вермәјәчәк. Николајын манафеји наминә Порт-Артур чиварларында фәрглөнмиш шүчаәтли һәрби назиримиз Мещмандаров бизим маһалда олдуғу вахт көзүндә јаш дамлалары сүзүлдүјү һалда, Вәтән, гадын вә гызларымызын, ана вә бачыларымызын намусунун мүдафиәси јолунда чанындан белә кечмәјә һазыр олдуғуну билдирмишди».

Лакин ишләр елә дәјишди ки, дүнјанын чәрхи санки тәрсинә фырланды. Диндарла динсизин мүһарибәси башланды. Бу дөјүшләрдә биз чохлу тәләфат вердик. Азәрбајҹаны ичәридән «јејән» С. Шаумјан, Т. Амиров, С. Лалајев, Авакјан кими дашнаклар гузу чилдиндә гурд олмушдулар. Онларын гулдур дәстәләри кечәләр мүсәлман евләринә һүчум едир, кәндлиләрин силаһыны әлиндән алыр, вәһшичәсинә дөјүрдүләр. «Азәрбајҹан» гәзети (30/17 март 1919, № 67) јазырды ки, Гафгаз чәбһәсиндән түрк ордулары кери чәкиләркән Түркијә ермәниләри Гафгаз ермәниләри илә бирләшдиләр вә бирликдә һәмин һиссәләрә гаршы һүчума кечәрәк, онлара зәрбә вурмаға башладылар. Бир тәрәфдән Андроникин, дикәр тәрәфиндән исә Дро, Кери, Мурадын дәстәләри һәрәкәт едирдиләр. Тәрк едилмиш бүтүн мүсәлман кәндләри гарәт олунмуш вә јерлә јексан едилмишди. Мәһз бу вахт Шаумјанын вә Авакјанын фитнәкарлығы сајәсиндә Шамахы һадисәләри башланды. Шаумјан тәрәфиндән бу һадисәләрлә әлагәдар јазылмыш мәктуб Кәнчә комендантынын әлинә дүшдү. Бу мәктубдан Шаумјан вә Авакјанын дашнак олдуглары ачыг-ајдын көрүнүрдү... Бу фачиәләрин һамысы он сәккиз—он доггузунчу илләрдә олмушду. 1920-чи илин апрелиндә исә гырх минлик милли Азәрбајҹан Ордусу јетмиш ики минлик XI Ордунун гаршысында таб кәтирә билмәди. Она көрә ки, отуз минлик пијадасы, он мин сүвари гошуну олан милли Азәрбајҹан Ордусу Зәнкәзурда, Гарабағда, Газах вә башга гәзаларда дашнак гулдурлары һамазаспын вә Андроникин дәстәләринә гаршы вурушурду.

Он биринчи орду илә Азәрбајҹана кәлән маршал С. А. Красовски «Жизни в авиасии» китабынын (1960) јетмишинчи сәһифәсиндә бу барәдә јазыр: «XI Орду һиссәләри Азәрбајҹан сәрһәддинә, Јалама стансијасына јахынлашанда Бакыда мүсават һөкүмәтинин

ичласы кедирди. Бу ичласда һәрби назир кенерал Мећмандаровдан һөкумәт башчысы Нәсиб бәј Јусифбәјов сорушур: «Мүсават ордусу дүшмәнин һүчумунун гаршысыны ала биләчәкми?» Назир дә суалы суалла гаршылады: «Һансы дүшмәни нәзәрдә тутурсунуз? Дашнаклары, јахуд меншевикләри? Меншевикләри дејирсинизсә үмид вар. Һәркаһ XI Ордуну нәзәрдә тутурсунузса, онда бизим күчүмүз јалныз бир дәгигәлијә күфајәтдир, чәнаб назир. Биз болшевикләрлә дөјүшмәјәчәјик!».

Она көрә дә «Совет тәрәфинин хаһиши илә хүсуси олараг Бакыја дә'вәт олунмуш түрк һәрби кенералы Хәлил Пашанын да дахил олдуғу XI Гызыл Орду 1920-чи ил апрелин 28-дә дөјүшсүз Бакыја дахил олду. Хәлил Паша Дәрбәнддән бу тәрәфә јол боју бүтүн дајаначагларда чыхыш едиб әһалини Совет һакимијјәтини мүдафиә етмәјә чағырырды. Истанбул һәрби музејиндә Хәлил Пашанын РСФСР, МИК тәрәфиндән тәлтиф олундуғу күмүш хәнчәр сахланылыр» (З. Бүнјадов «Елм вә һәјат» журналы, 1988-чи ил, № 10).

Бу јахынларда Түркијәдә сәфәрдә олмуш ојма ишләри үзрә сәнәткар достумуз Фиридун Сејфәддиноғлу 1976-чы илдә Истамбулда чап олунмуш «Азәрбајчан» адлы бир китаб да кәтирмишди. Китабын мүәллифи Кәрим Одәр халгымызын әдәбијјатындан, тарихиндән, игтисадијјатындан вә Азәрбајчан Демократик Һөкумәтинин фәалијјәтиндән мәһәббәтлә сөһбәт ачыр. Китаб һәм дә халгымызын көркәмли оғулларынын надир фото-шәкилләри илә

бәзәдилиб. Орда Сәмәд бәјин он сәккиз—ијирминчи илләрдәки фәалијјәти һаггында мә'лумат вә бизә мә'лум олмајан фотошәкли дә верилиб. Кәрим Одәр јазыр:

«Чүмһуријјәт һөкумәти әскәри ишләрә әһәмијјәт вермишдир. Һәрбијә нәзарәтә кенерал Сәмәд бәј Мећмандаров тә'јин олунмушду. Онун мүавини рус артиллеријасынын «Аллаһы», кенерал-лејтенант Әлиаға Шыхлински, баш гәраркаһ рәиси исә кенерал-лејтенант Мәммәд бәј Сулкевич иди. Ијирми дөрд мин пијада, сүвари, топчу вә дикәр синифләрдән ибарәт һәр чүр силаһла јарагланмыш бир орду гурулмуш вә Хәзәр дәнизиндә кичик бир флот һазырланмышдыр. Бакыда, Ләнкәран вә Гарабағда милли һөкумәти танымаг истәмәјәнләрдән ачы бир вәзијјәт јаранмышдыр. Рус вә дикәр дүшмән күввәләри итаәт вә низам алтына алынмышдыр».

Ијирминчи илләрдә кенерал Сәмәд бәј Мећмандаровун тәлатүмлү кечән күнләрини о вахтлар он ики јашы олан оғлу Пир даһа јахшы хатырлајырды: «Атам апрелин ијирми једдисиндә парламан ичласындан гајыдыб өзүмүзлә апармаг үчүн анамын һазырладығы чамаданлары көрдүкдә деди ки, бунлары бошалт, һеч јерә кедәси дејилик. Анам: Нә данышырсан? Нечә кедәси дејилик? Билирсән ки, сәни күлләләјәчәкләр?

Атам чаваб верди ки, парламанын сон ичласы гуртаранда «Һүммәт» фраксијасы лидери Әлиһејдәр Гарајев мәнә јахынлашыб әмин етди ки, Сәмәд бәј, кетмә, гал! Һеч јерә

кетмә. Сөз верирәм ки, башыныздан бир дәнә дә түк әскик олмајачаг. Гал бизимлә ишлә...

Анам исә е'тираз едиб деди: Ола биләр ки, сәнә һеч нә еләмәзләр, амма оғлунун талеји, кәләчәји, мәним вәзијјәтим?..

Атам гәти сәслә: Һеч јерә кетмәјәчәјик, — деди. Анам инадла: Ахы гатар Биләчәридә көзләјир... Атам: Бизсиз дә кедәрләр. Вәтәндән ајрылмаға һеч бир әсасым јохдур.

Доғрудан да Биләчәридә мүсават һөкумәтинин башчыларыны Тифлисә апарачаг гатар атама көрә саат јарым көзләмишди».

Тәдгигатчылар Сәмәд бәј Мећмандаровун тәрчүмеји-һалындан данышанда ијирми биринчи илдән ијирми дөрдүнчү илә кими олан фәалијјәтиндән демәк олар ки, сүкутла кечирләр. 1920-чи илин августун бириндән Сәмәд бәј Мећмандаров Әлиаға Шыхлински илә бирликдә баш гәраркаһда ишләмәк үчүн Москваја көндәрилир. Шыхлински Али Артиллерија мәктәбиндә кәләчәјин маршалы Л. А. Говорова, Н. Д. Јаковлевә, М. Н. Чистјакова, баш артиллерија маршалы Н. Н. Воронова вә башгаларына дәрс дејир. Сәмәд бәј Мећмандаров да Артиллерија Низамнамәси һазырлајан комиссијанын тәркибинә дахил едилир, һәм дә Һәрби Академијада тактикадан дәрс дејир. Ијирми биринчи илин јајында Азәрбајчана гајыдан һәр ики кенерал Республика Һәрби Комиссарлығынын сәрәнчамында сахланылыр. Әлиаға Шыхлински бу барәдә даһа дәгиг мә'лумат верир: «Ијулун он сәккизиндә биз икимиз дә Бакыја јола дүшүб, ијулун ијирми икисиндә кәлиб Бакыја чатдыг. Бакыда биз Азәрбајчан Совет Гошунлары Гәраркаһына дахил едилдик. Бундан башга һәр икимиз Азәрбајчан Командирләр мәктәбиндә топчулугдан — Мећмандаров рус, мән исә Азәрбајчан дилиндә дәрс демәјә башладыг. Гарнизон рәиси өз сәдарәти алтында олараг, «Бакы Гарнизону Һәрби-Елми Чәмијјәтинин тәшкили һаггында» әмр верди. Мән сәдр мүавини тә'јин едилдим. Гарнизон рәиси өзү сәдрлик етмирди, адәтән ичласлары мән апарырдым. Мећмандаров исә бу чәмијјәтин үзвлүјүнә тә'јин едилмишди».

Бәс ијирми үчүнчү илдә кенерал Сәмәд бәј Мећмандаровун әлинә сүпүркә вериб күчә сүпүртдүрән кимләр иди? Мәркәздә отуран Сталин әмр вермишди ки, мүсәлман зијалылары арасында «тәмизләнмә» апарылсын. Бакыда солларын мөвгејини мөһкәмләдән, Нәримановун мәсләкдашларына гаршы мүбаризәни күчләндирән АК (б) П Бакы Комитәсинин катиби Л. Мирзојан, онун әлалтылары С. Гутин, А. Микојанын «варисләри» Сәркис вә ичәримизи гурд кими кәмирән бир груп кечмиш дашнак һавадарлары Сталинин әмрини чанла-башла јеринә јетиридиләр. Һәмин илдә онлар Нәриманову да Бакыдан перик салмышдылар. Онлар јахшы билирдиләр ки, Нәриманов кенерал Мећмандарову сәркәрдә кими чох јүксәк гијмәтләндирир.

Кенерал-мајор Аким Аббасов:

— Мәним бәхтим кәтириб ки, үч ил мәшһур сәркәрдә, рус-јапон вә биринчи дүнја мүһарибәләриниң гәһрәманлары Мећмандаровун вә Шыхлинскинин тәләбәси олмушам. Онларын

мүһазирәләри о гәдәр мараглы олурду ки, диггәт кәсилирдин, чалышырдын ки, бир сөзү дә бурахмајасан. Һәрб ишинә дәриндән бәләд олмалары һејрәтә кәтирирди адамы. Артиллерија вә ријазијјат биз курсантларын ән чох севдији фәнләр иди. Нијә? Әлбәттә, она көрә ки, бу фәнләрдән мүһазирәләри севимли мүәллимләримиз кенерал Сәмәд ага Мећмандаров вә кенерал Әлиага Шыхлински охујурду. Онларын ерудисијасы, һәрби ишин, хүсусилә дә артиллеријанын нәзәриҗә вә практикасынын ән мүрәккәб мәсәләләрини сон дәрәчә ајдын вә һәртәрәфли баша салмаг габилијјәтләри динләјичиләри һејрәтләндирир, вәчдә кәтирирди. Елә бир курсант танылмазды ки, дөјүшләрдә дәгиг командир әмрләри, икидлији илә һәр бир әскәри вә забити гәһрәманлыға руһландыран бу шанлы сәркәрдәләрин һәјат вә фәалијјәтини дәриндән өјрәнмәсин.

Бу гоча кенераллар ағласығмаз дәрәчәдә зәһмәтсевәр идиләр, өзләринин ағыр пешәләрини үрәкдән севирдиләр, садиг идиләр сәнәтләринә вә гибтә едиләчәк бир сәбрлә бу һиссләрини кәләчәјин кәнч забитләринә ашыламаға чалышырдылар.

ЧҮМһУРИЈЈӘТ ДӨВРҮНДӘ

Ағгвардијачы кенерал Деникин 1919-чу илдә сәрһәдләримизә јахынлашараг чүмһуријјәтимизә һәдә-горху кәлирди. Дөвләтимиз вә халгымыз онларын тәһдидләринә әһәмијјәт вермирди. Бир зијафәт вахты кенерал Деникинин тәһдидләриндән сөз ачылмышды. Дөвләтимизин, халгымызын вә ордумузун фикирләри ејни иди: кәләчәкләри варса, көрәчәкләри дә вар. Зијафәтдә онларын һамысы мүдафиә назири кенерал Мећмандарлыја гулаг асырдылар. Мөһкәм ирадәли 63 јашлы гоча аслан ајаға галхыр. Әтрафына бахыб дејир: «Әзиз өвладларым, кенерал Деникинин тәһдидләринин нә мә'насы вар, нә дә гијмәти. Деникин мәни рус милләтиндән, чардан вә ордусундан јахшы таныјыр. Вә чох јахшы билир ки, мәним рәһбәрлик етдијим рус ордусу даима дикәр рус ордуларындан үстүн олмушдур. Өвладларым, мән бүтүн кәнчлијими, күчүмү рус ордусуна сәрф етдим. Нә хошбәхт инсанам ки, ихтијар јашымда милләтимин ордусуну јаратмаг мәнә нәсиб олду. Гурдуғумуз ордуја командирлиг едирәм. Мәним командирлиг етдијим ордуја гаршы Деникин чәсарәт едиб вурушмаз. Нараһат олмајын вә ишинизлә мәшғул олун».

Нағы бәј ШЕЈХЗАМАНЛЫ,
1919-чу илдә Азәрбајчан һөкүмәтинин әкс-кәшфијјат идарәсинин рәиси.

Гырх алты ил чар ордусунда хидмәт едән Сәмәд бәј Мећмандаров 1917-чи ил мартын 28-дә там артиллерија кенералы рүтбәсиндә исте'фа верди. Онун сонунчу вәзифәси икинчи Гафгаз ордусунда корпуслар групунун команданы иди. Мүтәхәссисләрин фикринчә, бу, орду команданы вәзифәсинә бәрабәрдир. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә ики илдән чох корпуса команданлыг едән Сәмәд бәј о гәдәр мәһарәтли дөјүшләр апарырды ки, икинчи Гафгаз орду корпусу «кенерал Мећмандаровун групу» кими шөһрәт газанмышды. Хүсусилә, Вилно (Вилнјус шәһәри) истигамәтиндәки әмәлијјатлар ону шөһрәтин зирвәсинә галдырмышды. Она көрә дә он ил әрзиндә (1904—15-чи илләрдә) Сәмәд бәј үч дәфә кенерал рүтбәси алмышдыр: 1904-чү ил октјабрын 22-дә кенерал-мајор, 1908-чи ил ијулун 13-дә кенерал-лејтенант вә 1915-чи илдә там артиллерија кенералы. Гыса мүддәтдә кенераллыг пилләләрини кечмәк вә сүр'әтли тәлтифат һәрб аләминдә чох надир һадисәдир.

Һәрби академија тәһсили олмајан елоғлумузун империја ордусунда белә сүр'әтлә ирәлиләмәсинин илкин сәбәби гочаглығы вә күчлү һәрби мәһарәти олмушдур. Сәмәд бәј Мећмандаров там артиллерија кенералы кими али рүтбәјә лајиг көрүлән илк азәрбајчанлы иди.

Бунларын һамысы кенерал Сәмәд бәјин феврал буржуа ингилабына гәдәрки фәалијјәтидир. Империја дағылындан сонра Владигафгаз шәһәринә кәлән Мећмандаров јаралылара јардым едән «Александр комитәси»нин үзвү сечилир. Өмрүндә илк дәфә һәрби хидмәтә сон гојуб динч һәјат сүрмәјә башлајыр. Чәми бир нечә ај сакит јашајан Сәмәд бәј 1918-чи ил августун әввәлләриндә Владигафгазы тәрк етмәли олур. Шимали Гафгазда Совет һакимијјәти гуран болшевикләрлә ишләмәкдән имтина едән Сәмәд бәј Мећмандаров һәрби Күрчүстан јолу илә Бакыја кәлир.

1918-чи ил нојабрын 6-да Азәрбајчан Демократик һөкумәтинин гәрары илә һәрби назирлик јараныр. Назирлијин тәшкили ики мәшһур кенерала — Сәмәд бәј Мећмандарова вә Әлиага Шыхлинскијә тапшырылыр. Һәмин или декабрын 24-дә назир һәрби саламлашма барәдә белә бир әмр верир:

«Сырада, елә чә дә сырадан кәнарда оларкән әскәрлрин Азәрбајчанча саламлашмасы — бир сөзлә «Салам», чавабы исә «Әлејкүм салам» олмасыны бүтүн забитләрә әмр едирәм.

Тәлтиф заманы әскәрә дејилмәлидир: «Мәрһәба!». әскәр чаваб вермәлидир: «Чох сағ ол!».

Һәрби назир, артиллерија кенералы С. Мећмандаров.

Баш Гәрарка һ рәиси, полковник Һ. Сәлимов».

Көркәмли сәркәрдәмизин Азәрбајчана кәлишини, дар күндә халгын дајағы олмасыны әскәрләр бөјүк севинчлә гаршыламышдыр. Ил јарым фәлијјәтдә олан Милли ордумузда ијирми бир азәрбајчанлы кенерал хидмәт етмишдир. Онлардан јалныз икисинә — Тејмур

бәј Новрузова вә Сәмәд бәј Мehмандарова әскәрләр шәрги гошмушлар:

Гафгазијаја шан кәлир,
Дәрдләрә дәрман кәлир.
Ач көксүнү, гарлы Гафгаз,
Севдијин Сәмәд кәлир.

Чохдан бәри көзләрдик,
Гафгазијаны әhв ет, јаша.
Онун Сизә саламы вар,
Минләр јаша, Сәмәд паша!

* * *

Јетмиш ил әл вурмадығымыз, үзүмүзә «тамамилә мәхфидир» грифилә бағланан Республика Јени Тарих Мәркәзи Дөвләт архивиндә кенералымыз hаггында белә шәргиләр чохдур. Бу шәргиләрдән hисс олунур ки, халг өз хиласкарыны чохдан көзләјирмиш.

Сәмәд паша сәрдарымыз,
Ган ахыдар хәнчәримиз.
Дүшмәнләри гәhр едәрик,
Јурдларыны мәhв едәрик,
Биз бир табор әскәрләрик,
Пәк шанлыјыг.
Сағ ол Сәмәд паша, сәни мин јаша,
Вәтәнин үстүндә олдун тамаша.
Сәмәд паша әскәрләрин падәри,
Чағырыр силаh башына ирәли.

Азәрбајчанын талеји hәлл олундуғу бир вахтда мүдафиә назири кими мәс'ул бир вәзифәјә кәлән Сәмәд бәј Мehмандаров гаршыда дуран чәтинликләри чох јахшы дәрк едирди.

Јүз илләрлә әскәри гүввәси олмајан бир халга гыса вахтда низами орду јаратмаг ағыр вә мәс'улијјәтли иш иди. Бир тәрәфдән дә бу дар күндә Азәрбајчанын әтрафы дүшмәнләрлә әhатә олунмушду. Дағылан империјадан Азәрбајчана hеч нә галмамышды. Нә силаh, нә әскәри гүввә, нә дә гышлалар варды. Тәрәддүд, шүбhәләр, бә'зән дә инамсызлыг алтмыш ики јашлы ихтијар кенерала әзаб верирди. Амма гәлбиндәки инамы, күчлү вәтәнпәрвәрлији hәр шејдән үстүн иди. Бу инам күчлү дағ сели олуб тәрәддүд вә шүбhәләри јујуб апарырды. Ана вәтәнә олан сонсуз бир мәhәббәтлә о, күрсүјә галхмышды.

Сәмәд бәјин сәлис данышығы, мәрд симасы, вәтән тәәссүбкешлији илә јана-јана данышмасы зијалы гадынларымыздан биринин — **Мәрјәм ханым Бајрамәлибәјованын** јаддашында әбәди галмышдыр:

— Трибунада, көзгамашдырычы шүаларын дүшдүјү јердә кенерал Сәмәд бәј Мehмандаров дајанмышды. Ағармыш сачлары, нурани сифәти, дахили камиллијиндән хәбәр верирди. Бу күн о, hәрби назир вәзифәсинә тә'јин едилмәјинә разылыг вермәлијди. Республиканын фәалијјәтинин елә илк күнләриндән кенерала тә'кидлә мүрачиәт етмишдиләр ки, белә бир мәс'улијјәтли вәзифәни өз үзәринә көтүрсүн. О исә hәр дәфә гәтијјәтлә бу тәклифи рәдд етмишди. Она көрә јох ки, чәтинлик чәкәчәкди. Дәрк едирди ки, индијә гәдәр чарын е'тибарсыз сајдығы мүсәлманлары, hәрби мүкәлләфијјәтә лајиг көрмәдији халгы инди јени сәнәтә hазырламалы иди. Бу она бәнзә-

јирди ки, јашлы, аһыл бир адама јазы јазмағы өјрәдәсән. Јох, јох, јүксәк тәшкилатчылыг кејфијјәтләриндә малик олан кечмиш чар кенералыны белә чәтинликләр горхуда билмәзди.

...Сәмәд бәј Мећмандарову бу аддымы атмаға вадар едән исә гаршысы алынмаз, чох гүввәтли бир һисс иди — Вәтән мәһәббәти. Азча һәјәчанла дедији — «Үзәримә көтүрдүјүм бу мүгәддәс вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн бүтүн күчүмү вә бачарығымы сәрф едәчәјәм!»— сөзләри јердән алгышларла гаршыланды. Онун јан-јөрәсиндә парылдајан күнәш шәфәгләри бу күнүн бајрам әһвал-руһијјәсини даһа да артырырды. «Кенералын бу мүдриклији тә'зимә лајигдир. Аллаһ өзү ону бизә хиласкар јоллајыб», — дејә һөрмәт әламәти олараг башымы ендирдим.

* * *

Тапылан һәр бир сәнәд, фотошәкил јенидән јазылачаг Азәрбајчан тарихинин санбаллы сәһифәси олачаг. Хүсусилә, һәрб тарихимиздәки бошлуғун долдурулмасы суверен дөвләтимизин өзүлүнү гојан кәнчләримиздә даһа чох мараг доғурур. Чүнки бу саһә узун илләр арашдырылмамыш, «тамамилә мәхфи» галмыш вә һәтта лазымсыз бир тарих кими өјрәнилмәмишдир. Өјрәнилән вә өјрәдилән исә јалныз «бөјүк гардашымызла», бир дә нанкор гоншумузла «достлуг» сәһифәләримиз олуб.

Јетмиш ил әл вурмадығымыз 1918—20-чи илләрин архив говлуглары ачылдыгча бизә мә'лум олур ки, ил јарым фәалијјәтдә олан

Милли Орду тарихимиз чох зәнкин олмушдур. О да мә'лум олур ки, һәрб тарихимизи зәнкинләшдирән кенерал Сәмәд бәј Мећмандаров, Әлиаға Шыхлински, Һәбиб бәј Сәлимов, Мәммәд бәј Сулкевич, Шаһзадә Әмир Казымхан Гачар... бир дә Азәрбајчанын әскәр вә забитләри идиләр.

Шөһрәтли кенералымыз Сәмәд бәј Мећмандаровун бу илләрдәки (1918—20) фәалијјәти хүсусилә бөјүкдүр. Онун јени Ордунун јарадылмасындакы мүстәсна ролу, 1918-чи ил декабрын 25-дә Азәрбајчан халгына мүрачиәти, әскәр, забитләр гаршысында ата нәсиһәтли чыхышлары вә нәһајәт, күчлү Вәтән тәәссүбкешлији 40 минә јахын әскәри олан низами орду јаратмаға сәбәб олду.

Һәјаты вә фәалијјәти һәлә дә лазымынча тәдгиг олунмамыш кенерал Мећмандаровун һаггында арашдырмалар апардыгча **тәкчә** о илләрин сәнәдләриндә јох, гәзетләрин дә сәһифәләриндә чыхыш вә нитгләринә раст кәлмәк олур.

Илк һәрбијјә назиримиз Сәмәд бәј Мећмандаров белә нитгләрдән бирини 1919-чу ил февралын 25-дә Азәрбајчан Мәчлиси-Мә'бусанында да сөјләмишдир. Кенералын нитги һәмин ил мартын 7-дә «Азәрбајчан» гәзетиндә (131-чи нөмрәсиндә) дәрч олунмушдур.

Сәмәд бәј өз нитгиндә бүкүнкү ордумузда да мәнфи һал кими гәбул едилән фәарилиқдән сөһбәт ачыр вә о вахтлар ордуда онун олмасыны хүсуси гејд едир: **«...Кәнчәдә сон заманлар бир адам гачмышдыр. Әһали өзү**

гачанлара нифрәт едир вә һәтта чох вахт олмушдур ки, әскәрликдән гачаны дөјүб, сонра кери кәтирмишләрдир. Күман вар ки, мүсәлманларда олан фитри низам вә әдәбә көрә вахтилә һеч кәс гачмајачагдыр».

Үмуми мәзмуну вәтәнпәрвәрлик руһу илә долу олан кенерал Сәмәд бәј Мещмандаровун нитги бүкүнкү ағры-ачыларымызла там сәсләшир:

«Чәбһәдә булунмуш бүтүн забитан орду тәрәфиндән онлара верилмиш әшја, јер вә башга ләвазимати-һәрбијә дејил, кәнди әшјаларыны дәхи тамамән гејб етмишләр. Бу гисм шејләри јенидән дүзәлтмәк үчүн бир манатлыг нәснәјә 30-дан 100 маната гәдәр пул верилмәлидир».

Парламентдә мүлаһизәләрини сәрт шәкилдә билдирән назир баһалығын түғјан етдији бир өлкәдә орду гуручулуғуна мане оланлары чәзаландырмағы төләб едир. Ахы, әлли илә јахын низами ордуда гуллуг едән Мещмандаров һеч вахт көрмәмишди ки, забит әскәрин јемәјини, палтар вә силаһыны сатыб чиб хәрчлији еләсин. Илијинә гәдәр тәмиз адам олан Сәмәд бәј инди көрдүкләрinә һејрәт едир вә дәһшәтә кәлирди. О, забит адыны, забит шәрәфини горумағы һәр шејдән үстүн тутурду. Она көрә дә Мәчлиси-Мәб'усандакы нитгиндә хүсуси вурғујла гејд едилир ки, әскәри тә'лим вә өлүмә кими вармаға һазырлыг тәрбијәси үчүн дә'вәт олунмуш забитан әскәр нәзәриндә саһиби-нүфуз вә шәрәф олмалыдыр. Бунун үчүн забитан јалныз мә'рифәт чәһәтинчә дејил, заһири дәхи әскәрә һүсни-тә'сир бәхш олмалыдыр. Онун кејиминин даими тәмиз вә фахир олмасы вачибдир.

Сәмәд бәј Мещмандаров Азәрбајчана мүһарибә шәраитиндә кәлмишди. Һәлә империја дағылмамыш өлкәдә анархија, башыпозуглуг һөкм сүрүрдү. Ајры-ајры кәзаларда гачаггулдур дәстәләри јаранмышды. Бакыда болшевизм һөкмранлыг иддиасында иди. Ирандан вә Гафгаз чәбһәсиндән гајыдан рус әскәрләри, ермәни-дашнак дәстәләри илә бирләшиб «Шура бајрағы» алтында тәкчә Бакыда он ики мин нәфәрә јахын азәрбајчанлыны ганына гәлтан еләмишди.

Бу талан вә гырғынлар јалныз Бакыда дејил, Губа, Шамахы, Кәнчә, Гарабағ, Муған бөлкәләриндә дә олмушду. Ирәван вә Зәнкәзурда дағылан кәндләрин, өлдүрүлән сојдашларымызын сајы јүз мини кечмишди.

Азәрбајчан һөкумәтини танымаг истәмәјән әлдәгајырма Муған республикасы, инкилис гошунларынын кәлиши, ағгвардијачы кенерал Деникинин тәһлүкәси, мүхтәлиф сијаси «һүммәт», битәрәф сосиалист, дашнак партијалары, портфелсиз назирләр елә һеј чохалырды. Сәрһәд бөлкәләриндә ермәни һүчумлары, мәһәлли тоггушмалары јени јаранан ордуја дирчәлмәјә имкан вермирди. Белә шәраитдә һәрб назири вә онун табелијиндә оланлар кәркин ишләмәли олурду. Әскәри гышлалары кәзиб јохлајан Сәмәд бәј Мещмандаров һәлә ки, көнүлачан һеч нә көрмүрдү. Нә низам-интизам, нә кејим вә силаһланма, нә дә һәрби-һазырлыг пешәкар һәрбчи олан назири гане етмирди.

Парламентдә **«Түрклəр күлли мигдарда əрзаг шеjləри гоjуб кетмишлəрдир. Онлардан күлли мигдарда тахыл, һеjван вə саир мəкулат галмышдыр»** — деjən һərб назири дин вə дил гардашымызын хеjирхаһлығы илə jанашы гүсурларыны дə сөjləмəкдən чəкинмəмишдир.

«Əлбəттə, һеч кəс инкар етмəз ки, түрклəр бизим милләтимизə ничат вермəклə бизə бөjүк хидмət етмишлəрдир. Амма бурасы онларын һərəкətини тəнгид етмəjимизə дə мане олмаз. Һərбиjjə нəзарəти Кəнчəjə көчənədəк бизə хəбəр вердиләр ки, əскəри ишləримиз jахшыдыр вə чохлу jығылыр, лазым олан ими мəшг верилир вə илахыр. Һəр jери кəздим, гəт'аəти-əскəриjjəмизə бахдым, фəгət иш һеч дə jахшы дејилди. Əскəрləримиз əзкин, дүшкүн бир һалда, jемəкləри пис, мənзилləри фəна бир һалда, jорған-дөшəк jох, онларын чоху хəстə иди. Хəстə əскəрləрин һəпсини сағламларыjла дəjишмəjə мəчбур олдуг. Гошун jығмаг ишləри jахшы кетмирди. Рəисləр вə могиф командалары өз вəзифələриндən суи-истифадə едирləрди. Чох бир күлфətин jеканə чөрək кətирəнини əскəрə алырдылар. Бу иш дə чамааты наразы салыб, гошун jығмагдан нифрətləндирирди. Нуру паша Азəрбаjчандан кедəркən өзү мəним jаныма кəлдикдə бојнуна алды ки, əскəрлик барəсиндə Азəрбаjчан фəна бир һалда гоjулмушдур».

1918-чи ил декабрын 25-дə Азəрбаjчан Республикасынын һərби назири кенерал Сəмəд бəj Мehмандаров өз халгына jаныглы бəjанатла мүрачиət етмишдир.

Бəjанатын əсас мөвзусу о вахтлар милли ордуда jаранан һərчмərчлик вə өзбашыналыг иди. Һəмин илләрдə назир Сəмəд бəj Мehмандаровун мүавинləри Əлиаға Шыхлински, Мəммəд бəj Сулкевич вə Һəбиб бəj Сəлимов, Ибраһим аға Вəкилов кими мəшһур кенераллар олсалар да jенə ордуда фəрарилик вə хошакəлмəз һаллар баш верирди. Лакин онлар зəнкин һərби тəчрүбələринин, биликləринин вə əсил һərбчи дəjанətləринин сајəсиндə там низами орду jаратмаға наил олмушлар.

Заман, дөвр дəjишиб. Jетмиш jедди илдən сонра тарих тəкрар олунур. О вахткы үмуми вəзиjjət eјнијлə бу күн jени jаранан ордумузда гисмən дə олса вар: фəрарилик вə мин бир бəһанə илə Вətənин мүдафиəсиндən jајынмаг...

Бəс о вахткы мəшһур сəркəрдələримиз, хүсусилə назир Сəмəд бəj Мehмандаров фəрарилијин гаршысыны нечə алмышдыр? Məһз тələбкарлығы вə сəрт бəjанаты илə 1918-чи илдə Сəмəд бəj Мehмандаров ордуда jаранан чатышмазлығын гаршысына кечилмəз бир сədd чəкмишдир.

Халгымызын дар күнүндə һərби назир Сəмəд бəj Мehмандаровун он сəккизинчи илдə jаздығы «Азəрбаjчан вətəндашлары» адлы мүрачиəти бу күнүмүзлə там сəсləшир.

Ону да хатырладым ки, ашкарлығын ишығы илə ачылан «тамамилə мəхфидир» грифли сənəд охучулара илк дəфə тəгдим олунур. Бу мараглы əлјазмасыны Республика Jени Тарих Мəркəзи Дөвлəт Архивиндə арашдырмалар апараркən əлдə етдик.

«Чари илин јазындан е'тибарән Азәрбајчан ајрылыб мүстәгил дөвләт олду. Бу мүддәт әрзиндә чәми һөкумәт адамларынын бүтүн сә'ләри өлкәдә анархијанын гаршысыны алмаг олду вә ганунчулуг позулан јерләрдә онун бәрпасына јөнәлдилмишдир. Бу мәгсәдә наил олмагдан өтрү һөкумәтин башга тәдбирләринин арасында өзүмүзә мәхсус һәрби гүввәләрин јарадылмасы, јә'ни Азәрбајчан гошунларынын тәшкили һаггында гәрар гәбул олунмушдур.

...Һал-һазырда гошунларымызын тәшкилини өз өһдәмә көтүрмүшәм.

Инди өлкәмизин бүтүн вәтәндашлары, истәр касыб, истәр дөвләтли, ејни шәкилдә һәрби гуллуғу чәкәчәкләр. Вә әкәр һачанса, кимсә дөвләтлиләри һәрби гуллугдан азад етсә, күнаһкарлар ағыр чәзаланачаглар.

Һәрби һиссәләрдә әскәрләр јахшы кејинәчәк, онларын әрзагларынын кејфијјәтчә јахшы олмасына хүсуси фикир вериб, бу барәдә чидди е'лан етмишәм. Көстәриш верилиб ки, отаглар тә'мир олунсун, гыздырылсын, бүтүн әскәрләрин фәрди јорған-дөшәји олачагдыр.

Мән тәдбир көрмүшәм ки, әскәрләрә гаршы бүтүн гејри-гануни һәрәкәтләр чидди төһмәтләнсин вә хүсуси илә әскәрләрин дөјүлмәси һаллары чидди чәзаландырылсын.

...Бүтүн бу тәдбирләри һәјата кечириб үзүмү илк нөвбәдә сизә, һәрби һиссәләри тәрк етмиш Азәрбајчан вәтәндашларына тутурам вә бәјан едирәм ки, сизин бөјүк хәтаныз, әскәрликдән гачмағынызы бағышлајыб өз һиссәләринизә көһнә тәгвимлә јанвар ајынын

биринден кеч олмајараг гајытмаға чағырырам. Лакин, әлавә едирәм ки, бу мүддәт үчүн ким өз бөлүјүнә гајытмаса, о һәрби дөврүн ганунларына көрә ағыр чәза алачаг.

Бундан сонра, өлкәмизин бүтүн әһалисинә әзиз Вәтәнимиз адындан мүрачиәт едәрәк хаһиш едирәм ки, көзәл Вәтәнимиз Азәрбајчан ешгинә, јүксәк вәтәнпәрвәрлик һиссимиз наминә мәнә бизим гошунумузун тәшкили ишиндә јардым көстәрәсиниз, бу гошун бизә өлкәмиздә ганунчулуғу горумагдан өтрү вачибдир. Вә јенә дә хаһиш едирәм ки, бүтүн о шәхсләр ки, чағырыш јашлары чатыб, әскәрлик етмәлидирләр. Торпагларымызы горумаг үчүн өзләрини чатдырсынлар. Гој Вәтән гаршысында борчуну унудан һәр кәс Вәтән гаршысында бөјүк күнаһ ишләдији үчүн гоһумгардаш гынағы алтына дүшсүн вә әлбәттә, ганун үзрә чәзаландырылсын.

Мәним бу бәјанатым өлкәнин һәр јериндә јајылачаг вә гој савадлылар ону охујуб мә'насыны савадсызлара чатдырсынлар».

(Мүрачиәт бүтүнлүклә 112-чи сәһифәдә верилир).

* * *

Јалныз азәрбајчанлылардан тәшкил олунмуш һәрби гүввәләримиз, дүнја тарихинә јазылмыш вә бүтүн Авропа халгларынын бизә нисбәтән даһа чох билдикләри, данышдыглары гәһрәманлыглардан ибарәт шанлы һәрб тарихимизи халгымыз билмәлидир. Јүз илдик рус һакимијјәтиндән азад олунмуш түрк халгына хатырлатмаг лазымдыр ки, биз һәмишә

бојундуруг алтында олмамышыг. Һәтта Авропа вә Асијаја өз тәләбләримизи диктә етмишик.

...Белә зәнн едирәм ки, түрк тарихини јахшы билән кимәсә, бу күнкү мүһүм һадисәләр дә дахил олмагла бизим халгын тарихинә даир әсәр јазмағы тапшырмаг лазымдыр. Бу әсәрдә халгымызын кечмиш шөһрәти вә јад һакимијјәти дөврүндәки әзаблары күзкүдә олдуғу кими өз әксини тапмалыдыр.

СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

Индијәдәк архивдә кенералын имзаладығы јүзләрлә сәнәдә, рапорта вә мүрачиәтә раст кәлмишәм. Онларын һамысы макинада јазылыб, ја да мәтбәədә нәшр олунуб. Јалныз бу јахынларда әлјазмасы олан бир сәнәд тапдым. О, һәрб назири Мећмандаровун өз дәстхәттилә Азәрбајчан һөкүмәтинин үнванына јазылыб. 1919-чу ил апрелин икисиндә јазылан ики сәһифәлик мә'рузә мәним үчүн гејриади тапынты олду. Нә кизләдим, бу тапынтыма һәдсиз дәрәчәдә севиндим. Она көрә севиндим ки, мүһарибә апаран өлкәнин кенералынын халгынын һәрб тарихини јаздырмаг тәшәббүсүнү вәтәнпәрвәрлијин зирвәси кими гијмәтләндирдим.

Јухарыда епиграф кими истифадә етдијимиз чүмләләр дә һәмин мә'рузәдәндир. Белә тарихи сәнәдләрдән бихәбәр олдуғумуза көрә бә'зи «сапы өзүмүздән» олан наданлар кечмиш сәркәрдәләримиз барәдә артыг-әскик данышырлар. Онлар һәтта «һүчүма» кечәрәк јазырлар ки, нијә Мећмандаровун, Шыхлинскинин вә башга сәркәрдәләримизин Напалеон, Кутузов, Суворов кими мүдрик фикирләри, һәрби елми әсәрләри галмајыб. Бир сөзлә, өзүмүзүнкүләрә гејри-вәтәнпәрвәр дамғасы вурурлар. Онда белӛләринә чаваб вермәк чох ағыр вә әзаблы олур. Бу мүасир «вәтәнпәрвәрә» баша салмаг лазымдыр ки, тоталитар режим јетмиш илдән чохду онларын 1918—20-чи илләрдәки фәалијјәтинә «тамамилә мәхфидир» мөһүрүнү вуруб. Инди, будур, ашкарлығын сајәсиндә јетмиш једди илдән сонра белӛләринә Сәмәд бәј Мећмандаровун јаздығы тарихи сәнәд чаваб верир:

«Дүшмәнә гаршы мүбаризә тәдбирләриндән бири дә халг ичәрисиндә сағлам милли һиссләрин јарадылмасыдыр. Бу вәзијјәт Азәрбајчан Республикасынын јаранмагда олан кәнч ордусу үчүн хүсусилә зәруридир. Јухудан јенича ојанмыш халгда сағлам, милли һисс ојатмалыјыг. Биз мүсәлманлар анчаг инди шүурлу һәјат вә милли јарадычылыг дөврүнә ајаг басмышыг... Халг арасында түрк ирсинин милли һиссләрини вә вүгарыны галдырмаг үчүн халгы, гошунларымызы онун тарихи кечмиши илә таныш етмәлијик.

Јазылачаг мәшһур тарихи әсәрләр халг ичиндә вә гошунларда кениш јајылмалы, һәр бир кәнд мүәллими вә һәр бир азәрбајчанлы забити ондан истифадә етмәлидир.

Кәләчәкдә һөкүмәтин көмәклији илә түрк халгынын даһи хадим вә рәһбәрләри үчүн мүвафиг абидәләр гојмагла, онларын хатирәләри әбәдиләшдирилмәлидир».

Зәннимизчә, кенерал Сәмәд бәј Мећмандаров белә сағлам, милли дүшүнчәси илә ћеч бир публисистдән кери галмыр. Сәнәтини, дөврүнү нәзәрә алсаг, бәлкә дә о, мүасири олан ән јахшы јазычы-публисисти бир нечә аддым да өтүб кечир.

Азәрбајчан Дөвләт Архивиндә сахланылан ики нөмрәли говлугда кенерал Сәмәд бәј Мећмандаровун даћа бир вәтәнпәрвәрлијинин, милли гүрурунун шаћиди олуруг. Орада јазылыр ки, 1918-чи илдә инкилис гошунларынын[1] Азәрбајчанда өз әразиләриндә олдуглары кими е'тинасыз ағалығы ћәрб назири Сәмәд бәј Мећмандарову гәзәбләндирмишдир. Назир онларын истилачы ћәрәкәтләринә е'тираз әламәти олараг, вахтилә (Биринчи дүнја мүћарибәси илләриндә — **Ш. Н.**) инкилис командanлығы тәрәфиндән тәлтиф олундуғу орденләри кери гајтарараг гәзәблә демишдир:

— Торпағымы, халгымы фәтћ едән икиүзлү бир өлкәнин ордени мәнә лазым дејил. Халгыма силаћ галдыран бир ордунун орденини кәздирмәк мәним үчүн ән бөјүк тәћгирдир.

Азәрбајчандан чыхан инкилис гошунларынын команданы кенерал Томсон шајиәләр јајырды ки, Азәрбајчан бундан сонра өзүнү идарә едә билмәјәчәк. Азәрбајчан ордусу јох дәрәчәсиндәдир. Орада гајда-ганун да јохдур. Куја Азәрбајчаны јағылардан горујан, ону

[1] 1918-чи ил нојабрын 17-дә кенерал В. М. Томсонун командanлығы илә Бакыја кәлән инкилис гошунлары 1919-чу илин августунда Азәрбајчан әразисиндән чыхды (— **Ш. Н.**).

идарә едән Томсонун мин инкилис вә сәккиз јүз нәфәрлик балағыачыг ћинд әскәри олмушдур. Бу шајиәләрдән сонра Азәрбајчанда олан инкилис ћәрби журналисти Скотленд-Лиддел Инкилтәрә гәзетләри үчүн ћазырладығы хәбәрләрдә јазырды ки, Трансгафгаз шајиәләр очағыдыр. Бурада шајиәләр күләк тәпәләр арасында јајылан кими јајылыр. Бир чох шајиәләр Москвада гурашдырылыр вә дөврижјәјә бурахылыр. Бакыда инкилис ордусуна ећтијач јохдур. Азәрбајчан өзү-өзүнә гајғы көстәрә биләр. Мән бура ики күн әввәл кәлмишәм вә ачығыны дејим ки, бүтүн көрдүкләрим мәндә дәрин тәәссүрат јарадыб. Мәним шәћәрдә олмадығым дөрд ћәфтә әрзиндә бурада чох тәәччүблү дәјишикликләр олуб. Мән бураја кәлдим ки, ћамынын мәнә дедији гарышыглығы көрүм, лакин ону тапа билмәдим. Там гајда-ганун вар. Мәнә дедиләр ки, мән орду әвәзинә позғунлашмыш күтлә көрәчәјәм, лакин мән јахшы, нүмунәви, күчлү, одлуаловлу кәнчләр көрдүм. Доғрудан да мән инди Бакыда елә гајда-ганун көрдүм ки, мүћарибә башлајан вахтдан бу күнәдәк Бакыда олмамышдым... Гајда ганун анчаг Бакыда ћөкм сүрмүр, сон дәјишикликләр бүтүн республикада вәзијјәти ајдынлашдырмышдыр. Гарабағ шулуглуғуну сүлћ әвәз етмишдир. Ермәниләр вә азәрбајчанлылар сазишә кәлмишләр. Ләнкәранда болшевикләр Азәрбајчан ордусу тәрәфиндән мәғлубијјәтә уғрадылдылар. Онлар бүтүн силаћ вә сурсатларыны Азәрбајчан ћөкумәтинә тәћвил вердиләр, адамлар исә ћаћиш етдиләр ки, онлары

Азәрбајҹан һөкумәтинин табелијинә көтүрсүнләр... Бүтүн бунлар шүбһәсиз сүбут едир ки, Азәрбајҹан гармагарышыглыгдан горхмур вә болшевикләрдән чәкинмир. Азәрбајҹан дөвләти инди Трансгафгазын бүтүн галан халглары үчүн һәгиги нүмунәјә чеврилмишдир.[1]

Инкилис һәрби журналисти Скотленд-Лидделин Азәрбајҹан ордусунун үнванына дедији хош мәрамлы сөзләрә көрә халгымыз илк нөвбәдә ики көркәмли сәркәрдәмизә, 1918-чи илдә ордумузун тәмәл дашыны гојан Әлиағa Шыхлинскијә вә Сәмәд бәј Мещмандарова борчлудур. Низами вә дөјүшән орду јарадан һәр ики сәркәрдә илк һәрби нүмајишин кечирилмәсини, һәрби мәктәбләрин ачылмасыны, һәрби кејим формасынын тәшкилини вә башга кәрәкли ишләри һәјата кечирибләр. Илларым фәалијјәтдә олан Азәрбајҹан ордусу Ләнкәранда болшевикләрин үсјаныны јатырдыб. Зәнкәзурда, Әскәранда ермәниләри мәғлубијјәтә уғрадыблар.

1919-чу илин сонларында Азәрбајҹан Республикасы үчүн үч тәһлүкә варды: шималдан ағгвардијачы кенерал Деникин, Зәнкәзур вә Гарабағдан дашнак ермәниләри, ордунун дахилиндә исә болшевик тәблиғаты. Бу тәһлүкәнин икисинин гаршысыны һәрбчи дәјанәти илә алан назир Сәмәд бәј Мещмандарову ән чох нараһат едән «болшевик» хәстәлији иди. Гырмызы болшевикләрин тәблиғаты ордуда олдуғу кими фәһлә-кәндли арасында да јајылмышды. Бу тә'сир әскәр вә забитләрә

[1] РМДА, Ф. 894, сиј. 10, иш 82, в. 2—10.

дә кечмишди. Она көрә дә назир Сәмәд бәј Мещмандаров әскәрләрлә көрүшүндә тәкрар-тәкрар дејәрди ки, гошун торпағымызы јағылардан горумагдан өтрү вачибдир. Гошунун әскәри сијасәтлә марагланмалы, бејнәлхалг аләмдә нәләр баш вердијиндән һали олмалыдыр. Амма нә забит, нә дә әскәр һеч бир партијанын, ја да чәмијјәтин гулу олмамалыдыр.

РОТМИСТР ИЛЈАС ӘЛИГУЛУ ОҒЛУ ШАҺТАХТИНСКИНИН 29 ИЈУН 1920-чи ИЛДӘ БОЛШЕВИКЛӘРӘ ВЕРДИЈИ ИСТИНТАГЫН ПРОТОКОЛУНДАН:

«— ...Һәрбијјә назири Сәмәд бәј Мещмандарова кәлдикдә дејә биләрәм ки, о да болшевикләрә вә Совет һакимијјәтинә дүшмән кими мүнасибәт бәсләјирди. Она көрә белә дејирәм ки, о, болшевикләри һәбс етдирәрди. Мәсәлән, Бабајев Чәфәри көстәрә биләрәм, ону Мещмандаровун шәхси әмринә әсасән тәкадамлыг камерада күндәлик бир парча гуру чөрәк вә бир парча су илә сахлајырдылар. Һабелә Мещмандаровун болшевизмдә әли олanларын һамысыны һәбс етмәк вә чидди режим алтында сахламаг барәдә сәрәнчамы да варды».

Истәр Сәмәд бәј Мещмандаров, истәрсә дә Әлиағa Шыхлински узун иллик орду һәјатында сијаси партија вә гурумлардан узаг олмушлар. Онларын ән үмдә вәзифәси Вәтәни, торпағы јағылардан горумаг үчүн низами гошун јаратмаг иди. Ијирми сәккиз апрел чевриlишинин сәһәри онлары диндирән болшевик чекистләри һәр икисинә: «Һансы сијаси партијанын вә ја ингилабын мәнафејини мүдафиә едирсиниз?» — суалыны вермишди.

Кенерал Сәмәд бәј Мещмандаровун чавабы: «Бүтүн өмрүм боју мән һәр чүр сијасәтдән узаг олмушам».

Кенерал Әлиаға Шыхлинскинин чавабы: «Һәр бир ингилаба әкс-ингилаб кими јанашырам, һеч вахт белә шејләрә гошулмамышам, гошулмаздым да...».

Болшевикләрин Азәрбајчана һүчумуна дүз бир ил галмыш вә онларын ордудакы зәрәрли сијасәтини әввәлчәдән һисс едән назир С. Мещмандаров 1919-чу ил апрелин 20-дә Назирләр Советинин сәдринә јазырды: **«Јахшы оларды ки, Азәрбајчан ордусундан азад олунмуш рус забитләри, е'тибарсыз елемент кими Азәрбајчан һүдудларындан кәнар едиләјди. Лакин үмуми сијаси вәзијјәтин бу мәсәләјә мүнасибәтини билмәдијимдән, хаһиш едирәм, бу һагда мәнә мә'лумат верәсиниз. Сизин гәрарынызын нәтичәсини билмәк истәрдим».**

Совет һакимијјәти илләриндә Сәмәд бәј Мещмандаров һаггында чәми ики: 1946-чы илдә мајор Һачыаға Ибраһимбәјлинин «Сәмәд бәј Мещмандаров» (18 сәһифәлик) вә 1977-чи илдә полковник, тарих елмләри намизәди Әли Аббасовун «Кенерал Сәмәд бәј Мещмандаров» (80 сәһифәлик) китабчалары нәшр олунмушдур. Индијәдәк 1918—20-чи илләрин сәнәдләри нә тарихчиләрин, нә дә С. Мещмандаров тәдгигатчыларынын сәрәнчамына верилмәдијиндән шөһрәтли кенералымызын һәмин илләрдә дахилән һансы һиссләр кечирдијиндән, ән башлычасы азәрбајчанлы кими вәтәндашлыг тәәссүбкешлијиндән бихәбәр олмушуг.

Демократијанын сајәсиндә јени ачылан архив сәнәдләри арасында һәрби назиримизин чохлу телеграмлары, әмр вә рапортлары ишыг үзү көрдү. Бу сәнәдләр о вахткы ордумуз, забит вә әскәр һеј'әтимиз һаггында гијмәтли мә'луматлар верир.

* * *

Ләнкәран гәзасы сакинләринә мүрачиәтнамә

Вәтәндашлар!

Азәрбајчан Республикасы Дөвләтинин чаһиши илә мән Ләнкәран гәзасына дәстә көндәрирәм. Вәтәндаш мүһарибәсинә бирдәфәлик сон гојмаг, гајда-ганун јаратмаг, Сизи динч әһалијә әзаб верән зоракы дәстәләрдән вә гатилләрдән азад етмәк ишн бу дәстәјә тапшырылыб.

Азәрбајчанын ајрылмаз бир һиссәси олан гәзада мәскунлашмыш бүтүн милләтләрә әдаләтли мүнасибәт бәсләјән Азәрбајчан ордулары Сизә ганун дашыјычылары кими көндәрилирләр.

Силаһлы гүввәләрин һимајәси илә өлкәнин бүтүн сакинләринин идарә олунмасында тә'чили мүлки идарәетмә бәрпа едиләчәк. Мән әминәм ки, Сиз өзүнүз дә Азәрбајчан Республикасынын кәләчәк там һүгуглу вәтәндашлары кими сүлһ шәраитиндә биркә јашамағын мөһкәм әсасынын гојулмасы марағындасыныз вә көрәчәјиниз бүтүн тәдбирләр өлкәдә ганун-гајданын бәрпа олунмасында һөкумәтин бүтүн гануни әмрләринин көнүллү сурәтдә јеринә јетирилмәсиндә вә Азәрбајчан Республикасы Дөвләтинин нүмајәндәләринә өз хејирхаһ мүнасибәтинизлә имкан дахилиндә көмәклик көстәрәчәксиниз.

Бунунла бәрабәр, Сизи әмин едирәм ки, Советләр, Комитетләр вә ја «Муған Республикасы» ады алтында һеч бир сәрбәст тәшкилатларын јарадылмасына јол верилмәјәчәк.

Ләнкәран гәзасында јеканә — Азәрбајчан Республикасы һакимијјәти таныныр вә онун вердији ганунлара гулаг асмајан һәр бир шәхс мүһарибә дөврүнүн гануналарына әсасән гијамчы кими мәс'улијјәтә чәлб олунаҹаг.

Дәстә рәисинин көстәриши илә әһали силаһлары тәһвил вермәлидир, ким әмри јеринә јетирмәсә. һәрби-сәһра мәһкәмәсинин сәрәнчамына вериләчәк.

Хәбәрдар едирәм ки, рус әһалисинә гаршы һәр һансы бир зоракылыға вә сојгунчулуға јол вермәјәчәјәм, чүнки гәзада јашајан башга милләтләрин нүмајәндәси кими онлары да Азәрбајчан Республикасының вәтәндашы сајырам.

Амма рус әһалисинин шәхсијјәтинә вә тохунулмамазлығына тә'минат верәркән, мән онлардан да јерли һакимијјәтин вердији ганунларын јеринә јетирилмәсинә әмәл етмәләрини тәләб едирәм.

Һәр бир силаһлы мүгавимәт өлүм чәзасы илә чәзаланачаг вә белә һалларда гошунлара амансыз олмалары һагда әмр олунуб.

Бу вә ја дикәр бәһанәләрлә халгы орду вә һөкумәт әлејһинә галдыранлары бу һагда хәбәрдар едирәм.

Мән дә өз нөвбәмдә дәстә рәисинә[1] әмр етмишәм ки, гошунун әһалијә һеч бир хәтәр тохундурмамасы һагда өлчү көтүрсүн вә динч әһалијә гаршы һәр чүр зоракылыг көстәрән күнаһкарлар чидди чәзалансынлар.

Азәрбајчан Республикасының һәрб назири,
Там Артиллерија генералы Меһмандаров.

23.07.1919 ил, Бакы шәһәри.

Тәрчүмәни түрк дилинә һазырлады:
кенерал-лејтенант Мәммәд бәј Сулкевич.

* * *

21 октјабр 1919-чу ил Ләнкәрандан телеграм.

Ләнкәран Шәһәр думасы әһалинин истәји илә 15 октјабр тарихли јығынчағында һәрб назири кенерал Сәмәд бәј Садыг бәј оғлу Меһмандарову Республика Парламентинә үзв сечмишдир.

ШӘҺӘР ДУМАСЫНЫН ҮЗВЛӘРИ.

---

[1] Кенерал-мајор Һәбиб бәј Сәлимов (— Ш. Н.).

Кенерал Сәмәд бәј Меһмандаровун атасы Садыг бәј Һүсејн бәј оғлу. Шәкил 1870-чи илдә чәкилиб.

Меһмандаровлар аиләси. Ортада кенерал Сәмәд бәјин әмиси оғлу, һәрби һәким Әбдүлкәрим бәј Меһмандаров (1854-1929). Шәкил 1890-чы илдә чәкилиб.

Өмрүн бир аны.

Кенерал-мајор Сәмәд бәј

Мећмандаров

Шәкил 1905-чи илдә

Порт-Артурда чәкилиб

Кенерал Сәмәд бәј Мећмандаров бир груп Порт-Артур мүдафиәчиләри арасында. Үчүнчү чәркәдә солдан бешинчи С. Мећмандаров. 1904-чү ил

Једдинчи Шәрги-Сибир артиллерија бригадасынын командири кенерал-мајор Сәмәд бәј Мећмандаров Порт-Артурда көстәрдији гәһрәманлыға көрә Мүгәддәс Кеорки орденинин дөрдүнчү дәрәчәсилә тәлтиф олунмушдур. 1905-чи ил

Кенерал-лејтенант Сәмәд бәј Мещмандаров Биринчи Дүнја мүһарибәсиндә

Там артиллерија кенералы, һәрби назир Сәмәд бәј Мещмандаров – 1918-чи ил

Кенерал С.Мещмандаровун һәјат јолдашы солдан Јелизавта Николајевна Теслав, Камил Һәшим оғлу Талышханов вә Шовкәт ханым Талышханова.

Азәрбајчан Демократик Республикасының Һәрби Назири Сәмәд бәј Мещмандаров–1919-чу ил

Кенерал С. Мещмандаровун әмиси оғлу, һәрби һәким Әбдүлкәрим бәј Мустафа бәј оғлу Мещмандаров (1854-1929). Шәкил илк дәфә дәрч олунур. 1919-чу илдә чәкилиб.

Јазычы-журналист Шәмистан Нәзирли вә кенерал Мещмандаровун оғлу Игор Мещмандаров. Шәкил 1986-чы илдә чәкилиб

5 нојабр 1994-чү ил. Кенерал Сәмәд бәј Меһмандаровун јашадығы Истиглал күчәсиндә хатирә лөвһәсинин ачылышы. Бәһчә ханым Хочајева, кенералын кәлини Изза ханым Меһмандарова, мајор Шәмистан Нәзирли, полковник Чинкиз Мәммәдов, истеʼфада олан полковник Әли Аббасов, Сабир Ибраһимов.

Кенерал Сәмәд бәј Меһмандаровун 1892-1894-чү илләрдә мәктублашдығы зијалылар

Фирудин бәј Әһмәд ага оғлу Кочәрли (1863-1920) Әдәбијјатшүнас-алим, Гори семинаријасынын мүәллими

"Тәрчүман" гәзетини редактору Исмајыл бәј Мустафа бәј оғлу Гаспарлы (1851-1914).

"Гарабағ ханлығынын тарихи" китабыны мүәллифи Әһмәд бәј Чәфәргулу оғлу Чаваншир (1828-1903).

ПРИКАЗЪ

по Военному Вѣдомству Азербайджанской Республики

(по военно-судной части)

№ 63.

8 февраля 1919 г. Ганджа.

Въ періодъ реформированія Лезгинскаго коннаго полка, шт.-ротмистръ означеннаго полка Ханъ-Талышинскій, получивъ 11-го декабря приказаніе своего командира полка, Юзбаши Гусейна сдать имѣющіеся у него три пулемета шт. ротмистру того-же полка Аліеву—пулеметовъ не одинъ, но его словамъ съ виду начавшихся боевыхъ столкновеній съ армянами, а затѣмъ, получивъ приказаніе помощника командира 1-го Татарскаго конного полка, Подполковника Принца Каджара-сдать команду и эти же три пулемета шт.-ротмистру Султанову, по этого распоряженія въ точности не исполнилъ и, сдавъ часть имущества и одинъ пулеметъ, остальные два пулемета, какъ непринадлежащіе съ 19 всадниками „по собственной инициативѣ" отправился въ чиновникомъ Юсуфомъ Назаровымъ въ Закаталы, гдѣ по его предположенію долженъ былъ снова формироваться Лезгинскій полкъ, а самъ выѣхалъ отъ Гандзу, для собранія болѣе точныхъ справокъ о мѣстопребываніи Штаба Лезгинскаго полка.

За такое непозволительное отношеніе къ полученнымъ имъ приказаніямъ въ результатѣ чего цѣлая войсковая часть была переброшена не туда куда она предназначалась и, къ тому же при передвиженіи была Ханомъ-Талышинскимъ оставлена на попеченіи чиновника, я только, принимая во вниманіе молодость и неопытность шт.-ротмистра Хана-Талышинскаго, на этотъ разъ ограничиваюсь дисциплинарнымъ взысканіемъ и приказываю его арестовать на мѣсяцъ на гауптвахтѣ.

При чемъ предупреждаю что въ будущемъ за подобные проступки офицеровъ буду предавать военному суду.

Военный Министръ
Генералъ-отъ-Артиллеріи Мехмандаровъ

Баку 27 февраля
Министру Юстиции
Имею принять на службу на равнозначныя должности при военномъ суде Товарища Прокурора Гандженскаго Окружнаго суда Ястребцова и Сафикюрдскаго Судебнаго Следователя того же суда Баталина и Мирового судьи Гандженскаго отдела Шахтахтинскій тоже. Прошу вашего телеграфнаго распоряженія объ освобожденіи ихъ отъ настоящей службы по ихъ прежнимъ должностямъ ибо невозможно заведующихъ [illegible]
762/262

* * *

27.03.20 ил, Бакы, кенерал Әлиаға Шыхлинскијә.

...Ермәниләрлә апардығымыз кечә дөјүшләриндән сонра бизим тутдуғумуз Марағалы кәнди тәмизләнмишдир. Ермәниләрдән бир нечә нәфәр өлдүрүлмүшдүр. Ағыр јараланмыш әскәр бу күн кечинди.

Кенерал Сәмәд бәј Мehмандаров.
Подполковник Тонгијев.

* * *

29.03.20 ил. Бакы, кенерал Әлиаға Шыхлинскијә.

Губа алајындан кәлмиш таборлары јола салмаға назырламаг вә тәләб олунан кими онлары көндәрмәк лазымдыр. Бу барәдә Назирләр Советинин Сәдринә мә'лумат верин.

Кенерал Сәмәд бәј Мehмандаров.

* * *

30.03.20 ил, Бакы, кенерал Әлиаға Шыхлинскијә.

Конделакинин (ики нөмрәли зиреһли гатарын командири) зиреһли гатарыны тә'чили олараг Товуза көндәрин.

Беләликлә, ики зиреһли гатар олачаг, бири Товузда, о бириси исә Ағстафада.

Кенерал Сәмәд бәј Мehмандаров.

* * *

30.03.20 ил, Бакы, кенерал Әлиаға Шыхлинскијә.

Бакыдакы вәзијјәт имкан верәрсә Губа алајынын һәр ики таборуну Кәнчәјә көндәрин, әкәр имкан јохдурса һеч олмаса бир табор да олса көндәрин. Бу барәдә назирә-сәдрә мә'лумат верин.

Кенерал Сәмәд бәј Мehмандаров.

* * *

30.03.20 ил, Бакы, кенерал Әлиаға Шыхлинскијә.

Газаға кәлмиш Нуха таборуну мүһарибә вахтынын штатына үјғун олараг ики таборлу һеј'ətə, Товузда олан Ләнкəран таборуну да ики јерə бөлүшдүрмək лазымдыр. Онда Ағдам алајы исə үч табор тəшкил едəр. Онларын пулемјотла вə ганунла бүтүн мүəјјəн олунанларла тəчһиз едилмəсинин гајғысына галын. Бу һиссəләрдə алты пулемјот вар, јə'ни онлара јенə алтысыны да вермək лазымдыр. Пулемјотчулар пулемјот мəктəбинə тə'јин едилсин. Топланыш чох зəиф кедир, хүсуси илə Кəнчə рајонунда. Назирләр Советинин Сədриндən Ағдаш алајынын фəал сурətдə артырылмасыны хаһиш един.

Загатала алајы Газаға бир табор ајырмагла ејни заманда ачылмалыдыр. Загатала вə Нуха рајонларында топланышы күчləндирмək лазымдыр.

Кенерал Сəмəд бəј Мећмандаров.

* * *

30.03.20 ил, Бакы, Дахили Ишләр Назиринə.

Чаваншир гəзасынын рəиси Галабəјова партизанларын евләринə кетмələринин гаршысыны алмаг үчүн Əмр верин. Əкс һалда Тəртəр дəстəсинин вəзијјəти чох ағыр олачаг.

Кенерал Сəмəд бəј Мећмандаров.

* * *

31.03.20 ил, Бакы, кенерал Әлиаға Шыхлинскијә.

Нухаја көндəрилмиш Загатала алајы, табору вə даг сувариләри тагымынын Јевлаға кирмələри һаггында һансы мə'лумат олдуғуну телеграфла хəбəр верин.

Кенерал Сəмəд бəј Мећмандаров.

* * *

01.04.20 ил, Бакы, кенерал Әлиаға Шыхлинскијә.

Һиссələрин, одлу силаһ сүрсатларынын көндəрилмəсинə аид олан сəрəнчамлар верилиб вə онларын јеринə јетирилмəсинə мән өзүм нəзарət едирəм. Татар алајынын үчүнчү ешелонундан вə Ширван бөлүјүндən башга бүтүн һиссələр Јевлахдан чыхачаглар. Татар алајы ешелону вə Ширван алајынын бөлүјү исə Јевлаға тəхминən саат ијирми икидə вə јахуд ијирми үчдə кəлиб чатачаг, ејни заманда Ширван алајы бөлүјүнүн Јевлахдан ат арабалары илə јола салынмасы вə бүтүн һиссələрə апрелин икисиндə мүтləг Ағдама кəлмələри һаггында Əмр верилиб. Вəзијјətин чиддилијини Сиз ə'ла билирсиниз вə мən Сизин гəтијјətинизə вə шəраитлə һесаблашма бачарығыныза үмүд бəсləјирəм. Бу күн сүр'ət гатары илə јенидән Јевлахда олачағам, əкər орадан Бакыја кетмəли олсам Јевлахдан телеграфла Сизə билдирəрəм.

Кенерал Сəмəд бəј Мећмандаров.

* * *

01.04.20 ил, Бакы, кенерал Әлиаға Шыхлинскијә.

Јевлахдан тəзəчə гајытмышам. Дүнən Губалыларын биринчи ешелону кедиб. Бу күн исə Загаталалылар таборундан, Губалылар бөлүјүндən, сырави дивизијанын тə'лим командасындан вə Татар алајынын пулемјот командасындан ибарəт икинчи ешелон јола дүшмəлидир. Елə бу күн Татар алајынын галан јүзлүјү вə Ширван бөлүјү Јевлаға кəлмəлидирлəр. Бүтүн бу һиссəлəр апрелин 2-дə Ағдамда олмалыдыр. Бунларын мигдар тəркиби: пијада гошунлар — 1035, сыравиләр — 570, гејри сыравиләрсиз вə даг сырависи тагымы олмадан — 1605 нəфəр. Əкəр бурада 155-ə гədəр ата баханлары вə гејри сырави пијадалары нəзəрə алсаг, онда 1450 галар. Сизи вадар етмирəм, анчаг Сизə мəсləһəт верирəм ки, пијадалардан ики табор вə сыравиләрдən исə бир табор тəшкил едəсиниз. Гејри сыравиләрин сајынын минимума чатдырылмасына, галанларыны сыраја дахил едиб вə онлары јарарлылыгларын түфəнкləри илə силаһландырмаға чəһд көстərин. Одлу силаһ сүрсатындан өтрү мəним тəрəфимдəн Јевлахдан Ləкијə паравоз көндəрилиб вə бу күн Јевлаға кəтириләчəк, сонра Јевлахдан јүк машынлары илə Ағдама дашыначаг. Əмр олунуб ки, одлу силаһлар сурсаты арасында 200 ədəd əл гумбарасы көндəрсинлəр, анчаг əфсуслар олсун ки, əскəрлəр онларын гурулушу илə вə атма гајдасы илə таныш дејилләр. Онлар-

дан истифадә едилмәси Сиздән асылыдыр. Амма мәсләһәт көрүрәм әввәлчәдән әскәрләрә онлардан истифадә гајдаларыны өјрәдәсиниз вә тәһлүкәсизликләринин тә'мин олунмасы үчүн өлчү көтүрәсиниз. Губа алајы ики табор әвәзинә анчаг 375 адам көндәриб вә мән Сизин тәләбинизи өдәмәкдән өтрү башга васитәләрдән истифадә етмәли олдум. Мән һәмишә подполковник Һүсејн бәј Гугушјев[1] *һаггында пис фикирдә олмушам, амма инди тәәчүбүмү демәјә билмәрәм. Сизин дедијинизә көрә Бакы алајында 1700 сајда адам мөвчуддур, амма сәфәрә 1000 нәфәр чәлб олунуб. Һәрби сәфәрә бүтүн адамлар чәлб едилмәлидир ки, галан ләвазимат мүһафизә олунмаг үчүн һәрби рәисә тәһвил верилир. Адамлары јола салыб гуртаран кими Бакыја кәләчәјәм, бу һагда вахтында Сизә мә'лумат верәчәјәм.*

Кенерал Сәмәд бәј Мещмандаров.

* * *

Икинчи Азәрбаҹчан пијада дивизијасынын
48 №-ли әмриндән, 30 апрел 1920-чи ил,
Бакы шәһәри.
Әмрин сүрәтини тәгдим едирәм...
28 апрел № 238.

Һәмин тарихдән мән өз вәзифәми Совет Һакимијјәти тәрәфиндән тә'јин олунмуш һәрб вә дәниз комиссары Чинкиз Илдырыма тәһвил вердим.

Хүдаһафизләшәркән, мән бүтүн һөрмәтли һәмкарларыма онларын шәрәфли вә чәсур хидмәтләри үчүн бир даһа өз сәмими миннәтдарлығымы билдирирәм.

Һеч шүбһә етмирәм ки, онлар јени Һакимијјәт дөврүндә дә... Азәрбаҹчанын сәадәти наминә намусла, шәрәфлә хидмәт едәчәкләр.

Әлвида, бүтүн еарлығымла, сәмими гәлбдән, һәм ишдә, һәм дә аилә сәадәтиндә бөјүкдән тутмуш кичик рүтбәли әскәрә кими бүтүн һамыныза әмин-аманлыг, наилијјәтләр вә хошбәхтлик арзулајырам.

Амин Аллаһ.

Әсли тәсдиг олунмушдур. Һәрб назири,
артиллерија кенералы Сәмәд бәј Мещмандаров.

[1] Дөрдүнчү Губа пијада алајынын командири (— **Ш. Н.**).

* * *

1926-чы илдә Сәмәд бәј Мещмандаров мәктәбин (Гырмызы командирләр вә РККА ком. тәшкилатынын бирләшмиш Азәрбаҹчан мәктәбиндә) нөвбәти бурахылыша хејир-дуа верәрәк бу сөзләрлә мүраҹиәт етди:

«Јолдашлар! Бу күн биз јени гырмызы командирләр кими сизи саламлајырыг Сиз даһа сәрбәст бир јола чыхмысыныз, амма... сизи чох да асан олмајан мәс'ул ишләр көзләјир. Бу ишләрин ағылла, бачарыгла јеринә јетирилмәси табелијиниздә олан адамларын һәрби һазырлығындан асылы олачаг».

Икн ил сонра сәһһәтинә көрә исте'фаја чыхан кенерал Сәмәд бәј Мещмандарова дөвләт јүз манат пенсија кәсмишдир. 1931-чи илин февралын 12-дә Бакыда вәфат едән С. Мещмандаров кечмиш Чәмбәрәкәнд гәбристанлығында (индики Шәһидләр хијабанында—**Ш. Н.**) дәфн олунмушдур. Сонралар—1939-чу илдә болшевик С. М. Кирова һејкәл гојуланда һәмин гәбристанлыг дағыдылмышдыр. О илләрдә кенералын аиләси сүркүндә иди. Гәбири башга јерә көчүрүлмәдијиндән јерлә јексән едилмишдир.

* * *

Узун мүддәт јад өлкәдә — Русијада јашајыб, гуллуг етмәсинә бахмајараг бөјүк сәркәрдәмиз Сәмәд бәј Мещмандаров милли һиссләрдән, милли варлығындан узаглашмамышды. О, 1892—94-чү илләрдә «Новоје обозрение» гәзетиндә «Ислам дини вә онун әһәмиј-

јәти барәдә», «Нә етмәли?», «Мүсәлманларын керидә галмаларынын сәбәбләри», «Шиәләрин јени мистеријалары», «Мүсәлманларын өз-өзләринә ишкәнчә вермәләри һаггында» вә «Шиәләрдә дини мистеријанын мәншәји» адлы силсилә мәгаләләри илә чыхыш етмишдир. Ислам динининн чох јајылдығы бир өлкәдә она тәнгиди јанашмаг, әлбәттә, өз дөврүндә бөјүк чәсарәт тәләб едирди. Өзүнүн дини бахышларында ардычыл вә барышмаз олан Мећмандаров руһани башчыларыны, илк нөвбәдә халг маарифини инкишаф етдирмәјә вә мүфтәхорлуг азарындан узаглашмаға чағырырды: «Исламын кечмишинә мүрачиәт етмәк, онун тарихини диггәтлә өјрәнмәк, бу тарихдә диггәтәлајиг нә варса һамысыны топламаг лазымдыр».

Һәмин илләрдә Варшава Һәрби Даирәсиндә гуллуг едән подполковник Сәмәд бәј Мећмандаров «Тәрчүман» гәзетинин редактору Исмајыл бәј Гаспринскидән, Гори семинаријасында мүәллим ишләјән әдәбиҹјатшүнас Фиридун бәј Көчәрлидән вә тарихчи-алим Әһмәд бәј Чаванширдән полемик чаваблар алмышды.

Фиридун бәј Көчәрли Мећмандарову динә тәнгиди мүнасибәт бәсләдијинә вә буна көрә дә куја диндарларын һиссләринә тохундуғуна көрә тәнгид етмишди.

...Ф. Көчәрли «Тәрчүман» гәзетинин редактору И. Гаспринскијә һүчум едир, ону Сәмәд бәј Мећмандаровун «Нә етмәли?» мәгаләсинә тәнгиди мүнасибәт бәсләмәмәкдә күнаһландырырды. «Тәрчүман»ын абунәчиси кими Фиридун бәј Көчәрли һәмин гәзетин сәһифәләриндә С. Мећмандарова һәср олунан мәгаләни охумушду. Лакин Исмајыл бәј Гаспрински «Нә етмәли?» мәгаләсинин мүәллифини нәинки тәнгид етмишди, һәтта «Новоје обозрение» редаксијасына көндәрдији мәктубда онун бә'зи фикирләринә мүәјјән гәдәр тәрәфдар чыхмышды».[1]

Сәмәд бәј Мећмандаровун һәмин мәгаләләри јаздығы дөврдән јүз илдән чох бир вахт кечир. Лакин онлар бу күнләримиз үчүн дә әһәмиҹјәтлидир. Һәмин јазыларда галдырылан мәсәләләр — хүсусилә, халгын керилијини көрән зијалы «мүсәлманлара» мәдәни тәрәгги јолуну тутмаг вәзифәсини төвсијә етмәси онун ислам динини инчәликләринә гәдәр билмәсинә дәлаләт едир. О, чәсарәтли чыхышлары илә мүсәлман чәмиҹјәтиндәки бәлалардан халгы хилас етмәјә чағырырды. Сәмәд бәј Мећмандаров тәһсил вә маарифдә гызларын вә кәләчәк аналарын тәһсил алмаларына хүсуси әһәмиҹјәт верирди. Мүсәлман керилијинин сәбәбини Исламдакы бә'зи еһкамларын мәһведичи тә'сириндә ахтарырды. О, Фиридун бәј Көчәрлијә чаваб мәктубунда јазырды ки, ајры-ајры шәхсләр вә бүтөв силкләр әксәр һалларда егоист ниҹјәтләрлә халг күтләләри ичәрисиндә мөвһуматын горунуб сахланылмасына вә инкишаф етдирилмәсинә чалышмышлар. Чүнки онлар өз нүфузларыны, гүдрәт вә сәрвәтләрини һәмин мөвһумат һесабына әлдә

1 А. Һ. Фејзуллајева «Маариф чарчылары» китабы. 1988-чи ил, сәһ. 37.

етмишләр. Бунун да нәтичәсиндә дини тәмаjүлләр амансыз тәһрифләрә мә'руз галмышдыр.

Jад мүһитдә jашамасына вә һәрбчи олмасына бахмajараг Сәмәд бәj Мећмандаров мүсәлманын тутулдуғу азары көрүр вә дәрк едирди. Шәхси мәнафеjини дөвләт мәнафеjиндән үстүн тутанлара гаршы чыхыш едәрәк вәтәндаш jанғысы илә геjд едирди ки, мүсәлманлары бекар, мүфтәхор, позғун интрига азарына тутулмуш кениш һүгуг вә күзәштләрә малик олан, һөкумәт jанында сөзләри кечән, лакин буна бахмajараг, һеч бир ишдән jапышмajараг өз шәхси мәнафеләрини күдән, ичтимаи вә дөвләт мәнафеjини дә ез хеjирләри илә өлчән, чанлы, азад фикрин һәр бир тәзаһүрүнә гаршы чыхан ләjагәтсиз гәjjумларын (бә'зи дин хадимләринин) пәнчәсиндән хилас едә биләчәк гүввәни һарадан тапмалы?

БУ КҮН ДӘ МҮАСИР СӘСЛӘНӘН ТАРИХИ СӘНӘДЛӘР

Там артиллериjа кенералы Сәмәд бәj Мећмандаровун артиллериjа тарихиндә әвәзсиз хидмәтләри олмушдур. Хүсусилә 1918—20-чи илләрдә Милли Ордумузун илк тәмәл дашынын гоjулмасында Әлиаға Шыхлински вә Сәмәд бәj Мећмандаровун чәфакешлиjи һәрб тарихимизин унудулмаз вә jаддан чыхмаз сәһифәләри кими jашajачагдыр.

Тамамилә мәхфи грифлә 70 илдән чох кизли сахланан сәнәдләр, әлjазмалары бу күн азадлыг вә мүстәгиллиjин күр ишығында үзә чыхыр. Биздән чох узаг олмajан тарихимизин бу сәһифәләрини вәрәгләдикчә Әлиаға Шыхлински вә Сәмәд бәj Мећмандаровун нараһат гәлбләринин дөjүнтүсүнү ешидирсән. Бу күнүмүзлә һәмаһәнк сәсләнән бу архив сәнәдләри индинин өзүндә белә әһәмиjjәтлидир. Вә нә jахшы әлjазмалары jанмыр, онлар jашajыр, бизи милли варлыға, милли гүрура сәсләjир.

Гырх алты ил империjа ордусунда, тамамилә jад мүһитдә, jадлар арасында милли гүруруну, милли варлығыны горуjуб сахлajан там артиллериjа кенералы Сәмәд бәj Мећмандаров бу күн дә орду гуручулуғумузда бүтүн руһу вә варлығы илә иштирак едир.

Сизə тəгдим олунан сəнəдлəрин нə аз, нə дə чох, дүз сəксəн јашы вар. Пак вə милли һиссləрə бəлəнмиш бу сəнəдлəр инди дə өз əһəмијјəтини итирмəјиб. Бу сəнəдлəри вə əлјазмаларыны охујан һəр бир кəс гој өзү нəтичə чыхарсын.

Əзиз дост, кəнч əскəр вə забитлəр! Кенерал Сəмəд бəј Мећмандаров вүгарындан гүрурланын, бу баба нəсиһəти, ата өјүдү оғул вə нəвə үчүн ибрət дəрсидир. Сəнəдлəрдəки кенерал сəбирлији, вəтəн тəəссүбкешлији гој сəнин шүарын олсун!

ЗАТИ-АЛИЛƏРИ АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ДАХИЛИ ИШЛƏР НАЗИРИ ЧƏНАБЛАРЫНА

Нојабр, 1918-чи ил.

Һəрби хидмətə јени чағырылмыш əскəрлəр арасында, һəлə Түрк команданлығы вахтында башламыш фəрарилик инди дə давам едир.

Əввəллəр буна əсаслы сəбəбləр вар иди: мəсəлən, пис гида, кејим вə ајаггабынын верилмəмəси, ən башлычасы исə, түрк рəисləри кəнч əскəрləри амансызчасына дөјүрдүлəр. Инди — силаһлы гүввəлəрə команданлыг мəнə тапшырылдығы бир вахтда, һəрби һиссəлəрдə хидмət шəраити əһəмијјəтли дəрəчəдə дəјишилмишдир, гида јахшылашмыш, кејим вə ајаггабы верилир, дөјүлмəјə кəлдикдə исə түрк команданлығы вахтында тətбиг олунан дөјмələрин ганун гаршысында бүтүн чидилији илə мəс'улијјət дашымаг горхусу

алтында кələчəкдə тəкрар олунмамасы барəдə чидди сəрəнчам верилмишдир вə буна һиссə командирləри нəзарət едирləр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, јухарыда гејд етдијим кими, фəрарилик давам едир. Мəним ајдынлашдырдығыма көрə, бунун башлыча сəбəбləри ашағыдакылардыр:

Биринчиси, түрк һəрби рəисləринин ордуја јени əскəрləри гејри-дүзкүн вə гејри-бəрабəр гəбул етмəсидир. Онлар чəкинмəдən, ачыг сурətдə рəһбəрлик тəрəфиндən јени əскəрləри гəбул етмək үчүн верилən тə'лимат-лара мəһəл гојмур, ордуја өз истəдикləри ки-ми, хүсусилə пул вериб гуртула билмəјənləри јығырдылар. Һеч бир варлы, тачир оғлу һəрби хидмətə чағырылмамышдыр. Һəрби һиссələрдə бəј ушаглары да јохдур. Онлардан бə'зиси прапоршикләр мəктəбиндə охујурлар, бураја исə өз арзулары илə дахил олмушлар.

Икинчиси, белəликлə, һəрби мүкəлləфијјətин бүтүн ағырлығы касыбларын чохлуғуна көрə кənd чаванларынын үзəринə дүшмүшдү, чүнки тамаһкар мəгсəдлəр күдəрəк кəндин вəзифəли шəхсləри чағырышчыларын сијаһыларыны тəртиб едəркəн бураја чох кичик истисна илə гејри-чағырыш јашлылары; ја аз-јашлылары, ја да артыг јашы кечмишləри салырдылар ки, бу да һəрби идарəлəр тəрəфиндən јени əскəрləрин чағырышы заманы мүəјјən едилмишдир.

Үчүнчүсү, чағырышчыларын сијаһыларынын дүзкүн тəртиб едилмəсинə нəзарət етмəјə борчлу шəһəр вə гəза полис мə'мурлары бу вəзифə борчларына башдансовду јанашмыш

вә бу чәһәтдән чинајәт ишләтмишләр. Фәрарилик, Губернија идарәси тәрәфиндән бир нечә дәфә хатырладылмасына бахмајараг, полис мә'мурлары тәрәфиндән тә'гиб едилмир. Бунун нәтичәсиндә фәрариләр ачыгча күчәдә көрүнүр вә евләриндә сакитчә јашајырлар. Онларын сырасына Јелизаветпол губернијасындан хидмәтә чағрылмыш, түрк һөкумәт органлары тәрәфиндән һәрби һиссәләрдән бурахыланлары да дахил етмәк лазымдыр. Онлар көнүллү олараг һәрби рәисләрин гәбулуна кәлмәк истәмирләр. Нәһајәт, мәндә олан мә'луматлара көрә, полис кешикчи дәстәләриндә вә городовојлугда хидмәтдә чохлу чағырыш јашлы кәнчләр вар ки, бунлар исә бураја јалныз үзәрләринә дүшән һәрби мүкәлләфијјәтләри јеринә јетирмәкдән бојун гачырмаг мәгсәдилә дахил олмушлар. Бундан башга, полис хидмәтиндә һәтта фәрариләр дә вардыр.

Бүтүн бу тәәссүф едиләчәк һаллар чағырышчылара зијанлы тә'сир көстәрир, онлар һәрби рәисләрин, кәндин вәзифәли шәхсләринин вә полис мә'мурларынын ганунсуз һәрәкәтләриндән гәзәбләнир вә фәрарилијин тә'гиб олунмадығыны көрдүкләриндән хидмәтдән гачырлар. Һиссәләрдә мәишәтин јахшылашдырылмасы үчүн көрүлән тәдбирләр фәрарилик ахынынын гаршысыны ала билмир.

Јухарыда гејд етдикләримиз билдирмәклә, зати-алиләри, сиздән хидмәтә јени әскәрләрин чағырышы заманы бурахылан бүтүн нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн, фәрариләрин тутулуб сахланылмасында полис мә'мурларынын гәти тәдбирләр көрүлмәсини онларын үзәринә гојан, бу хидмәти борчундан бојун гачыранлары мәһкәмәјә вермәк кими тә'сир васитәләриндән истифадә етмәјә имкан верән тә'чили сәрәнчам вермәнизи хаһиш едирәм. Әввәлләр тәртиб олунмуш сијаһыларын, онларда сәһвләр ашкар едилдијинә көрә јенидән тәртиб олунмасы вачибдир вә јени јохлама-чағырыш заманы гејри-бәрабәр гәбула, синифләр вә әһалинин мадди чәһәтдән вәзијјәти арасында фәрг гојулмасына јол вермәк олмаз.

Јаранмыш вәзијјәтин арадан галдырылмасы үчүн әкәр тә'чили тәдбирләр көрүлмәзсә, һәрби һиссәләрин комплектләшдирилмәсини гејри-мүәјјән вахтадәк ләнкидә биләр ки, бу да тезликлә өз ордусунун јаранмасы еһтијачында олан, тәшвигат характерли чыхышларла дахили сабитлијинин гәрәзли шәхсләр тәрәфиндән позулдуғу, гулдур дәстәләринин јарандығы бир өлкәјә бөјүк бәдбәхтликләр кәтирә биләр.

Сиздән сонракы сәрәнчамыныз һагда мәни хәбәрдар етмәнизи хаһиш едирәм.[1]

ТАМ АРТИЛЛЕРИЈА КЕНЕРАЛЫ
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

[1] Мәктуб Дахили Ишләр Назири Мәммәд Һәсән Чәфәргулу оғлу Һачынскијә (1875—1931) көндәрилмишдир (— Ш. Н.).

22 јанвар 1919-чу илдә Күрчүстан Республикасынын нәздиндә АДР-ин дипломатик нүмајәндәси М. Чәфәровун адына мәктуб

ҺӘРБИ НАЗИР
МЕҺМАНДАРОВДАН.

Ә'лаһәзрәт Мәммәд Јусиф бәј!

Бизим гошунларын тәшкили ишиндә јахындан иштирак етдијинизә көрә сизинлә разыјам вә миннәтдарам. Радиотелеграф ишинин тә'лими үчүн 2 забити вә ја кизири, лазыми тәһсили олан 12 чаван адамы Сизә е'зам едә биләрәм. Онларын мәктәбә кәлмәк вахтыны әввәлчәдән хәбәр вермәнизи хаһиш едирәм.

Бунунла јанашы, хаһиш едирәм ајдынлашдырасыныз ки, азәрбајчанлыларын да Тифлисдә јерләшән тәјјарәчилик мәктәбинә һәмән шәртләрлә гәбулу мүмкүндүрмү...

НОВРУЗ БАЈРАМЫ МҮНАСИБӘТИЛӘ ҺӘРБИ НҮМАЈИШ КЕЧИРИЛМӘСИ БАРӘДӘ Ә М Р

31 јанвар 1919-чу ил.

Март ајынын ијирми икисиндә Кәнчә шәһәриндә Новруз бајрамы мүнасибәтилә Кәнчә гарнизонунун вә Азәрбајчан ордусунун дикәр һиссәләринин иштиракы илә һәм дә биринчи Чаваншир алајындан бөлүк, икинчи Бакы алајындан табор чағырмагла парад-нүмајиши кечирмәк нәзәрдә тутулур.

Бајрам мәрасиминдә гошунларын иштиракы мүстәгил Азәрбајчан Республикасы халгынын шәнликләринә милли бајрам характери вериләчәк вә бундан башга бу парад-нүмајиш һәрби һиссәләрин сыра тә'лиминә бахыш олачагдыр.

Јухарыдакылары нәзәрә аларағ командирләрин мүәјјән едилмиш мүддәтә өз һиссәләрини бахыша ә'ла һазырламасы вә тәгдим етмәләри вачибдир.[1]

ҺӘРБИ НАЗИР, АРТИЛЛЕРИЈА КЕНЕРАЛЫ СӘМӘД БӘЈ МЕҺМАНДАРОВ,
АЛИ БАШ ГӘРАРКАҺ РӘИСИ, ПОЛКОВНИК ҺӘБИБ БӘЈ СӘЛИМОВ.

КӘНЧӘ ШӘҺӘРИ.

---

[1] Новруз бајрамы мүнасибәтилә һәрби нүмајиш мартын 22-дә сәһәр саат он бирдә Кәнчәнин Артиллерија мејданында кечирилмишдир. Бу мүнасибәтлә назирлијин баш молласы азан чәкмиш вә әскәрләрә хејир-дуа диләмишдир.

Мүдафиә назири кенерал Сәмәд бәј Меһмандаров исә Азәрбајчан парламенти вә өз адындан кәнч орду һеј'әтини бајрам мүнасибәтилә тәбрик етмиш вә онлара кәләчәк ишләриндә мүвәффәгијјәтләр арзуламышдыр.

Низами аддымларла мејдандан кечән әскәр вә забитләр һәмин тәнтәнә үчүн бәстәләнмиш белә бир шәрги-маршы охумушлар:

Шүкүр худа, шадлыгла Новруз олду,
Дүшмәнләрин көзү кор, Новруз олду.

Нечә мүддәт мөһтач идик дүшмәнә,
Јарамаздыг онун һеч бир ишинә.
Инди вурар һәр кәс бир даш башына,
Шүкүр Аллаһа, шадлыгла Новруз олду,
Дүшмәнләрин көзү кор, Новруз олду.

4 март 1919-чу ил (№ 47)
«Азәрбајҹан» гәзети (русҹасы)

АЗӘРБАЈҸАН МӘҸЛИСИ-МӘБ'УСАНЫНДА ҺӘРБИЈЈӘ НАЗИРИНИН НИТГИ

ПРОТОКОЛ № 16
25.02.1919 ил

Азәрбајҹан ордусу тәшкилаты һаггындакы ганун лајиһәси мүзакирә едиләркән һәрбијјә назири кенерал Сәмәд бәј Мећмандаров (шиддәтли вә сүрәкли алгыш ичиндә) күрсији-хитабәтә чыхараг шу нитги ирад едир:

Мән габагҹа парламентдән үзр истәмәлијәм ки, русҹа данышаҹағам, чох утанырам ки, өз дилими Мәҹлиси-Мәб'усанда данышмаг үчүн дәр билмәдијимдән русҹа сөјләмәјә мәҹбу-

---

Лазымдыр һамы верәк әл-әлә,
Башга милләт шаны олмасын бу елә.
Көрмәсин Аллаһ, даһа зәлзәлә,
Шүкүр Аллаһа, шадлыгла Новруз олду.
Дүшмәнләрин көзү кор, Новруз олду.

Тәбрик едирик шанлы Сәмәд пашаны,
Етсин Аллаһ һәмишәлик шаныны,
Минә гәдәр етсин Аллаһ јашыны,
Шүкүр Аллаһа, шадлыгла Новруз олду,
Дүшмәнләрин көзү кор, Новруз олду.

Бу, 1919-чу ил мартын 22-дә кечирилән Милли Азәрбајҹан Ордусунун илк бајрамы олду. Икинчи белә бир бајрам-нүмајишини ордумуз һәмин ил мајын 28-дә кечирди. Бајрам-нүмајиш азад Азәрбајҹан Республикасынын јаранымасынын бир иллијинә һәср олунмушду (— **Ш. Н.**).

рам. Бу күн сизә тәгдим олунан һеј'әт вә мааш мигдары ән ваҹиб олан әксәнадаздан тәртиб верилмишдир. Буну мүзакирә едәркән шу әрз олунан мүлаһизәләри дә нәзәрдә тутмалыдыр ки:

1 — Ҷәбһәдә булунмуш бүтүн забитан орду тәрәфиндән онлара верилмиш әшја, јер вә башга ләвазимати-һәрбијјә дејил, кәнди әшјаларыны дәхи тәмамән гејб етмишләр. Бу гисм шејләри јенидән дүзәлтмәк үчүн бир манатлыг нәснәјә[1] 30-дан 100 маната гәдәр пул верилмәлидир.

2 — Һамыја ағыр бир тә'сир едән баһалыг зијадәсиндә забитана суи-тә'сир етмәкдәдир. Аиләләриндән узаг дүшүб, кәнд вә кәсәкләрдә јашамаға мәҹбур олан забитан ики ев мәсарифи тә'јини мәҹбуриҹҹәтиндәдирләр.

3 — Әскәрә тә'лим вә өлүмә кими вармаға һазырлыг тәрбијјәси үчүн дә'вәт олунмуш забитан әскәр нәзәриндә саһиби-нүфуз вә шәрәф олмалыдыр. Бунун үчүн забитан јалныз мәрифәт чәһәтиндә дејил, заһири дәхи әскәрә һүсни-тә'сир бәхш олмалыдыр. Онун әлбисәси[2] даима тәмиз вә фахир олмасы ваҹибдир.

Забитан әлбисәси үчүн нә гәдәр баһалы шејләр кәрәк олдуғу һамынын мә'лумудур.

4 — Азәрбајҹанын игтидарлы вә тәҹрүбәли забитанә еһтијаҹы зијадәдир. Мүстәгил јашајан милләт ордусуна Рус ордусунда мә'мурије-

---

[1] Нәснәјә — шејә.
[2] Әлбисә — кејим, либас.

јәтдә булунмуш јабанчы милләтләрдән забитан дә'вәти мәчбуриҗҗәтиндәјиз. Бу хүсусда олдугча диггәтли интихаб лазымдыр.

Әскәрләрин әдәби-мәвчудиҗҗәтини вә әскәрлик тәрбијәси көрмәмиш әһалидән әскәр топланмасыны нәзәрә алырсаг, јени орду тәшкилаты үчүн ән тәчрүбәли вә игтидарлы забитан лүзумиҗҗәтн ичаб едән вә бу нөв игтидарлы вә тәчрүбәли забитан үчүн һәр бир һөкумәт даирәсиндә артыг маашлар мә'муриҗҗәт мүмкүн олдуғу үчүн бунлары һәрбиҗҗә мә'муриҗҗәтинә кәтирмәк вә кәтирәндә сахламаг үчүн артачаг мааш илә марагландырмаг вачиб олачаг.

5 — Әски мүсәлман әфкари-һәрбиҗҗә[1] тәрәфиндән әски гәрар үзрә забитанә 5 ајдан бәри верилән мааш сентјабр ајында артыг көрүнүрдү исә һал-һазырда забитанын зәрури еһтијачатыны күч илә тә'мин едә билир.

Хырда забитан үчүн исә һеч вәчһ илә бу мааш кафи оламаз. Һал-һазырда гијмәтләрин анбаан тәзаҗид[2] етдијиндән бу јахын вахтда маашларын азалмасы дејил, бәлкә артмасы мәсәләсинин галхмасы мүтәһәммилдир.

6 — Мааш аланлара маашын азлығы даима суи-тә'сир етмәкдәдир вә шүбһә јох ки, кечирдијимиз вәзиҗҗәт нәтичәсиндә әһалинин тәрәддүдү вә гарышығы дәхи аз мааш аланларын фәалиҗҗәтинә дәхи суи-тә'сир едәчәк.

7 — Забитанын фәалиҗҗәти һәрб заманында дејил, тәбии һалда дәхи ајыр бир вәзиҗҗәт ичәрисиндә кечир. Әксәр овгат насалим мә-

1 Әфкари-һәрбиҗҗә — һәрбчиләрин үмуми рә'ји.
2 Тәзаҗид — артмасындан.

һәлләрдә, бә'зән (маневра заманлары) ачыг һавада гар вә јағмура бахмајараг, бә'зән ач вә сусуз јашамаја мәчбур олан забитан вәтән үчүн афиҗәтләри дејил, чанларыны белә гурбан едир. Бу да јалныз әслаҗи һәрбидә дејил, әксәрән тәбии бир заманда дәхи беләдир; шимдики һалда әһалинин һәјәчанына сәбәб олан әсассыз шајиәләр нәтичәсиндә әксәри овгат дүчар—бәла оланлар забитчадыр. Һәтта онларын һәјати-бәшәриҗҗәсинә олмаса да онларын сәрбәст доланмасына олур.

Фөвгүдәки тәсвирләри нәзәрә алыб әркани-һәрбиҗҗә тәрәфиндән гәрара алынмыш маашларын бу бәјаннамәјә әлавә олунмуш лајиһә үзрә көстәрилән тәбәддүлаты нәзәрә алмаг шәрти илә баги олмасына һөкумәтдән мүсаидә истәмәлидир.

Имза: Комиссијон сәдри
кенерал-лејтенант Шыхлински.

Үзвләри: кенерал-мајор Тлехас
кенерал-мајор Гачар
миралај Мәһәммәд Мирзә Гачар
миралај Ағаларов
минбашы Вәкилов

Комиссијонда иштирак едәнләр:
миралај Сәлимов
миралај Сербјанников
Әркани-һәрб рәиси Сәлимов
Әрзи-һал.

Тәгдим олунан маашлар сырасынын лајиһәси комиссијон тәрәфиндән ај јарым бундан габаг тәртиб олунмуш иди вә о заман һәр бир забитин еһтијачыны вә бир нәфәр тә'јинини

(пајок) нәзәрә алырсаг тә'мин едәр иди, һалбуки һәјат ирәлиләјир вә гијмәтләр күндән күнә артыр. Кәнчәдә декабр ајында мал әтинин кирвәнкәси үч маната олдуғу һалда шимди 6 маната кетмәсини сөјләрисәк, кифајәт едәр. Еһтимал вар ки, әт гијмәти даһа да тәзарит едә.

Комиссијон тәрәфиндән гәрара алынмыш маашларла әлагәлидир. Һал-һазырда мааш илә тә'јин едәнләрә бир нәфәр тәјијин вериләрсә о һалда верилән мааш онлары бир нөв тә'мин едә биләр.

Белә олмаз исә шүбһә јох: аз бир замандан сонра маашларын тәзајиди барәсиндә тәкрарән васитә галдырылыб рича олуначаг. Бунунла бәрабәр биз јенә әмин дејилиз ки, ирәлидә маашларын артмасына еһтијач олмајачаг. Һәркаһ вәзијјәт елә дәјишәр исә вә иашә гијмәтләри хејли дүшәр исә о вахт әввәл бир нәфәр тәјијини ләғв олар, сонра исә маашларын азалмасы барәсиндә тәшәббүсә кириләр.

Һәзарат, мааш лајиһәси сметанын вә бу сурәтдә дә бүдчәнин бир гисмини тәшкил едәр. Парламентин бу нәзарәтә гаршы мүвафигәт едичи, ја мүвафигәт етмәјән вәзијјәтдә булунмасы, хүсусән смета мүзакирә олунан заман тамамилә иникас едәр. Бинаәнилејһ мән һәрбијјә нәзарәтинин фәалијјәти вә сәкәри ишләр һаггында бир гәдәр мә'лумат вермәји лазым билирәм.

Әлбәттә, һеч кәс инкар етмәз ки, түркләр бизим милләтимизә ничат вермәклә бизә бөјүк хидмәт етмишләрдир. Амма бурасы, онларын һәрәкәтини тәнгид етмәјимизә дә мане оламаз. Һәрбијјә нәзарәти Кәнчәјә көчәнәдәк

бизә хәбәр вердиләр ки, әскәри ишләримиз јахшыдыр вә чохлу јығылыр, лазым олан кими мәшг верилир вә илахыр. Һәр јери кәздим, гәт'ати-әскәријјәмизә бахдым, фәгәт иш һеч дә јахшы дејилди. Әскәрләримиз әзкин, дүшкүн бир һалда, јемәкләри пис, мәнзилләри фанә бир һалда, јорған-дөшәк јох, онларын чоху хәстә иди. Хәстә әскәрләрин һәпсини сағламларыјла дәјишмәјә мәчбур олдуг. Гошун јығмаг ишләри јахшы кетмирди. Рәисләр вә могиф командanlары өз вәзијјәтләриндән суи-истифадә едирләрди. Чох бир күлфәтин јеканә чөрәк кәтирәнини әскәрә алырдылар. Бу иш дә чамааты наразы салыб, гошун јығмагдан нифрәтләндирирди. Нуру паша Азәрбајчандан кедәркән өзү мәним јаныма кәлдикдә бојнуна алды ки, әскәрлик барәсиндә Азәрбајчан фәна бир һалда гојулмушдур. Мә'лумдур ки, Түркијә командanлығы башында дуран адамлары алдатмышларды. Түркләр кедәркән мәнә билмәррә либас вермәмишләрди. Она көрә мән әскәри тәшкилат илә бәрабәр мадди чәһәтдән чалышмалы идим. Нәки мүмкүн иди едим.

Амма түркләр күлли мигдарда әрзаг шејләри гојуб кетмишләрдир. Күлли мигдарда тахыл, һејван вә саир мәкулат галмышдыр. Она көрә мән әмр етдим ки, әскәрләрә јарым кирвәнкә әвәзинә үч рүб әт, кирвәнкә јарым чөрәк әвәзинә бир рүб чөрәк верилсин, хөрәкләри өз чамаатымызын адәт етдији кими олуб, онлара долма, бозбаш вә саирә версинләр. Һәфтәдә бир дәфә плов верилсин. Бундан әлавә әмр етдим әскәрләрә күндә 6 мисгал гәнд,

јарым мисгал чај версинләр. Гыздырма, јаталаг вә саирә кими азар олан јерләрә әскәрләрә су ичмәмәк үчүн 9 мисгал гәнд верилир.

Либас мәсәләси даһа да фәна иди. Күрчүстан һәрбијјә назиринә кағыз јаздым ки, либас мәсәләсиндә мәнә көмәк етсин, мүтәәсифанә бир шеј чыхмады. Инди Күрчүстан һөкүмәти нәздиндә сијаси нүмајәндәмиз Чәфәровун[1] јанында пулумуз вә адамларымыз вар ки, пара алсынлар. Бундан әлавә Шушада, фабрикада јахшы әскәри либаса јарар парча тохунур. Һаман фабрика илә мүгавиләнамә бағламышыг. Орада күлли мигдарда јарарлы парча әлдә етдик. Бу сурәтлә бу мәсәлә дә һүсну-һәлл олуначагдыр. Әлбәттә мөчүз көстәрмәк олмаз. Амма нәки мүмкүндүр едәчәјәм.

Һал-һазырда һәрбијјә нәзарәти сметасынын бир гисмини тәгдим етмишдир. Бүтүн смета мартда тәгдим едиләчәкдир, чүнки әрзаг нәзарәти анбарларында олан шејләрин мигдарыны тә'јин етмәк лазымдыр. Һәрбијјә нәзарәтинин тәһти-идарәсиндә бу саат 3 анбар вар: Һачыгабулда, Кәнчәдә вә Ағдамда. Инди һөкүмәтин гәрардадына көрә әрзаг нәзарәти ихтијарында олан саир анбарларын да һәпси һәрбијјә нәзарәтинә вериләчәкдир. Она көрә әрзаг мөвчудијјәтини тамамилә һесабламалыдыр.

Мән үмдә диггәтими әскәр јығмаг ишләринә вердим. Бу вахтадәк әскәр алынмалы олларын сијаһысы тәртиб верилмишдир. Һәр

[1] Мәммәд Јусиф Чәфәров (1885—1938) 1918—20-чи илләрдә Азәрбајчан Демократик Республикасынын Күрчүстанда дипломатик нүмајәндәси. (—**Ш. Н.**).

јердә касыблар әскәр алынырдылар. Һәр јердә гошун ичиндә бир дөвләтли ја бәј, ја хан оғлу көрмәдим. Она көрә әмр етмишәм әскәр дүшәнләрин сијаһысы тутулсун вә бир сурәти һәрбијјә нәзарәтинә көндәрилсин, таинки јығыланлара диггәт верәк.

Әхси-әскәр рәисләр гәзаларын һәпсиндә јохдур. Һал-һазырда әхси-әскәр идарәләри бу јерләрдә мөвчуддур.

Кәнчә вә Газах гәзаларында — 1, Шуша, Чаваншир, Чәбрајыл вә Зәнкәзур гәзаларында — 1, Әрәш, Шәки вә Загаталада — 1, Губа вә Бакы — 1, Шамахы вә Көјчај — 1, Чавад вә Ләнкәранда — 1 вә Бакы илә мә'дән даирәсиндә дә бири тә'јин едилмишдир. Бу сурәтлә чүмләтаны 7 әкс-әскәр рәисимиз вар. Гәза әхси-әскәр идарәси исә 11-дир. Шикајәтләрә бахмаг үчүн Азәрбајчан әхси-әскәр идарәси тәшкил едилмәси тәһти-гәрара алынмышдыр. Һал-һазырда бу хүсусда дахилијјә нәзарәти бир ганун лајиһәси тәртиб верир. Вә јахын заманда Мәчлиси-Мәб'усана тәгдим олуначагдыр.

Мә'лумунуздур ки, Русијада һәр јердә бирдән әскәр јығырдылар. Мән бу гајдајы дәјишмишәм. Биз гошуну тәдричән јығачағыз вә јыған заман әхси-әскәр рәисләри орада һазыр олараг дүзлүјүнә диггәт верәчәкдир. Әскәрликдән анчаг бу адамлар азад едиләчәкләрдир, мүәллимләр (чүмләки мәктәбләр милли ләшмишдир), дәмир јол мәктәби мүәллимләри, машинист, очагчы, һөкумәт мәтбәәләринин мүрәттибләри вә чај сүпәрсәфаны хидмәтчиләри (мүгавиләнамә вахтлары гуртарана дәк).

Һал-һазырда 6 илин әскәри силаһ алтына чағрылыр. Амма күман едирәм ки, бу илин ахырында даһа буна еһтијач олмајачагдыр. Анчаг 2 илин, јә'ни 19 вә 20 јашыдлары јығмаг кифајәт едәчәкдир. Әскәрликдән гачмаг мәсәләсинә кәлинчә, бу да дејилән кими олмајыб, о гәдәр дә лајиги-әһәмијјәт дејилдир. Һәр јердә мүкәлләфијати-әксәријјәт тәтбиг олунанда белә шејләр олур. Мәсәлән, 1888-чи сәнә мүкәлләфијати-әскәријјә гануну ермәниләрә вә күрчүләрә тәмсил едиләндә чох адам әскәрликдән гачырды. Һәлә инди дә гачан чохдур. Биздә дә чох адам гачырды, фәгәт әксилмәмишдир. Бу да тәдричлә олар. Кәнчәдә сон заманлар бир адам гачмышдыр. Әһали өзү гачанлара нифрәт едир вә һәтта чох вахт олмушдур ки, әскәрликдән гачаны дөјүб, сонра кери кәтирмишләрдир. Күман вар ки, мүсәлманларда олан фитри низам вә әдәбә көрә вахты илә һеч кәс гачмајачагдыр.

Гәт'аты әскәријјә барәсиндә мәни бағышлајын, әскәри сирләри ачыг данышмазлар.

Бир гәдәр дә Ағдам һадисаты һаггында мә'лумат вермәји лазым билирәм. Ораја кетмиш һеј'әти мәб'усанын мә'рузәси олмасајды, һеч вахт диггәт вермәјә дәјмәзди. Бу мә'рузәдә иш бөјүк тәсвир едилмишдир. Әввәлчә ораја бир Бәрдәдә булунан гошун илә кенерал С. Б. Әфәндијев[1] көндәрилмишди. Сонра мүфәссәл тәһгигат ичра едилмишди. Бу ишләрин һәпси чамаат арасында налајиг адамларын тәблиғатындан нәш'әт етмишдир. Мән ораја кедәркән парламент рәиси доктор Ағајев Кәнчәјә кәлди, орада әскәримизә бахды, һәрчәнди мәшгдән сонра иди вә әскәрләримиз һазырлашмамышлардыр, фәгәт, доктор Ағајев бәјан етди ки, гәт'ати-әскәријјәмиз һүсни-тә'сир бағышламыш вә чох хошуна кетмишләрдир.

Тибб вә хәстәхана ишләри дә фәна иди. Лакин инди бу да дүзәлир. Тәбибләр дә'вәт етмишик вә хәстәханалар јахшы гајда илә тәшкил олунурлар.

Бир нечә сөз дә шәхсим әтрафында галдырылмыш сәс-күј һаггында әрз едәчәјәм. Бу сөзләри о ағалар данышырлар ки, гојмамышам Азәрбајчан хәзинәсинә сүдлү инәк вә һәрбијјә нәзарәтинә дарүл'әчәзә[1] кими бахсынлар. Мән бәјан едирәм ки, бу вахтадәк олдуғу кими бундан сонра да тутдуғум јол илә кедәчәјәм вә һеч бир гүввә мәни бу јолдан чыхара билмәз. Һәр кәс мәндән сонра назир олса көрәр ки, нә гәдәр зәһмәт чәкилмиш вә нә ишләр көрүлмүшдүр.

(Шиддәтли алгыш).

Һәрбијјә назири һәзрәтләри ахырда салондан чыхаркән јенә бүтүн мәчлис шиддәтли вә сүрәкли алгыш илә ону тәшји едир.

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ МДА.

«Азәрбајчан» гәзети, нөмрә 131,
7 март 1919.

[1] Сүлејман бәј Әли Сүлејман оғлу Әфәндијев (1864—1919) Чүмһуријјәт дөврүндә — 1919-чу ил, јанвар ын 3-дә кенерал-мајор рүтбәсилә тәлтиф олунмушдур. Һәмин ил февралын 21-дә тиф хәстәлијиндән вәфат етмишдир. (— **Ш. Н.**).

[1] Дарүл'әчәзә-әлилләр еви, гочалар, шикәст вә ачизләрин сахландығы хејријјә евн. (— **Ш. Н.**).

127 САЈЛЫ Ә М Р

14 март 1919-чу ил.

Үчүнчү Кәнчә пијада алајынын алты нәфәр әскәри күчәдә силаһлы кәзәркән вәтәндашлара һәдә-горху кәлиб онлары сојмушлар. Буна көрә дә һәрби Сәһра Мәһкәмәси онлара өлүм һөкмү кәсиб.

Диггәтли арашдырмалардан мә'лум олду ки, Һүсејн Талыб оғлу, Әләкбәр Әсәддулла оғлу, Әбдүлхәлил Әбдүлбағы оғлу, Јусиф Мурад оғлу, Јусиф Кәрбәлаји Әбдүл оғлу, Әлирза Күләһмәд оғлу чинајәткар һәрәкәтләрә јол вермишләр. Күнаһларыны өзләри дә е'тираф едирләр. Мән исә онларын ордуда аз мүддәт гуллуг етмәләрини, һәрби гајда-гануну там мәнимсәмәдикләрини вә әзиз Новруз бајрамынын јахынлашдығыны нәзәрә алыб чәзаларыны јүнкүлләшдирирәм. Онларын күнаһыны алты иллик сүркүнлә әвәз едирәм.

ҺӘРБИ НАЗИР, ТАМ АРТИЛЛЕРИЈА КЕНЕРАЛЫ

СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҺӘРБИ ТӘ'СИСАТЫ ҮЗРӘ (БАШ ГӘРАРКАһ ШӨ'БӘСИ ҮЗРӘ) Ә М Р

18 март 1919-чу ил, № 132 Кәнчә шәһәри

Назирләр Шурасынын сәдриндән алынан телеграма көрә, бајрам күнү олан Новруз бајрамы мүнасибәтилә мартын 22-дә кечирилмәси нәзәрдә тутулан кечид мартын 24-нә кечирилир. Парада чыхарылсын: прапоршикләр мәктәби, там һеј'әтдә; истеһкам мәктәби; 3-чү пијада Кәнчә алајы; 1-чи Артиллерија бригадасындан гәрарлашдырылмыш мигдарда гошгу илә үч батареја; 1-чи сүвари Татар алајы, там һејәтлә сүвари сырасында.

Һиссәләр мартын 24-ү сәһәр саат 11-ин јарысында кечидә команданлыг едәнин көстәришинә әсасән јерләшмәли олан Артиллерија мејданына кәлсин.

Кечидә һәрби назир јанында тапшырыглар үзрә кенерал-мајор Усубов команданлыг етсин.[1]

Һәрби назирлијин баш молласы кечиддән әввәл бајрам ибадәти јеринә јетирсин.

Ибадәтдә вә кечиддә мүһүм нарјадларда оланлар истисна едилмәклә, һәрби тә'сисатын Кәнчә шәһәриндә јерләшән бүтүн һиссәләри, идарәләри вә мүәссисәләри бүтүн кенерал, гәраркаһ вә обер-забитләр, мә'мурлары иштирак етсинләр.

Кечиддә иштирак етмәјән бүтүн забит вә мә'мурлар кечиддә команданлыг едәнин сәрәнчамына әсасән сол чинаһда дајансынлар.

Адамлар кечидә тәмиз вә көзәл кејинмиш шәкилдә чыхарылсын. Буна һиссәләрин командир вә забитләри нәзарәт етсин.

ҺӘРБИ НАЗИР

СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ

[1] Ибраһим ага Муса ага оғлу Усубов (1872—1920) 1919-чу илдә кенерал-мајор рүтбәси верилмишдир (— Ш. Н.).

КӘНҹӘ ПРАПОРШИКЛӘР МӘКТӘБИНИН РӘИСИНӘ

22 март 1919-чу ил.

Кәнчә прапоршикләр мәктәбинин әлли нәфәрдән чох мә'зунуна әзиз Новруз бајрамы әрәфәсиндә прапоршик рүтбәси верилсин. Онлар хидмәт үчүн биринчи Азәрбајчан сүвари дивизијасына, үчүнчү Кәнчә сүвари алајына, Әлаһиддә Загатала баталјонуна, биринчи јүнкүл артиллерија дивизионуна вә үчүнчү Ләзки сүвари алајына көндәрилсин. Кәнчә прапоршикләр мәктәбини э'ла битирдикләринә көрә подпрапоршик Исрафил аға Шыхлинскијә, Баһадыр бәј Вәкилова, Муса бәј Шәмшәддинскијә, Һәшим бәј Султанова, Һәмид Мустафајевә, Маһмуд Мустафајевә, Әли Аға оғлу Шыхлинскијә вә Сүлејман хан Султанов — Илисулуја бајрам мүнасибәтилә пул мүкафаты верилсин.

ҺӘРБИ НАЗИР, ТАМ АРТИЛЛЕРИЈА КЕНЕРАЛЫ СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

АЗӘРБАЈҹАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҺӨКҮМӘТИНӘ

2 апрел 1919-чу ил.

Дүшмәнә гаршы мүбаризә тәдбирләриндән бири дә халг ичәрисиндә сағлам милли һисләрин јарадылмасыдыр. Бу вәзијјәт Азәрбајчан Республикасынын јаранмагда олан кәнч ордусу үчүн хүсусилә зәруридир. Бизим јалныз татарлардан (азәрбајчанлылардан) тәшкил олунмуш һәрби гүввәләримиз өз халгынын, бүтүн Авропа халгларынын хатирә вә сөһбәтләриндә олан, лакин тәәссүф ки, өзүмүзүн бу һагда чох аз данышдығымыз, үмумдүнја тарихинин сәһифәләриндә јазылмыш шанлы, мүбариз кечмишини билмәлидир.

Јүзиллик рус һакимијјәтиндән азад олунмуш түрк халгларына хатырлатмаг лазымдыр ки, биз һәмишә бојундуруг алтында олмамышыг. Һәтта Авропа вә Асијаја өз төләбләримизи диктә етмишик...

Түрк тарихини биләнләрдән кимсә бизим халгымызын тарихи хәритәсини јаратмаг вә бу күнкү күнә гәдәр баш вермиш бүтүн мүһүм һадисәләри әкс етдирмәклә тарихи әсәр јаратмасы чох әһәмијјәтли оларды. Әлавә едилмиш садә хәритәләрдән истифадә едилмәси јахшы оларды.

Бурада бизим шанлы кечмишимиз вә јад һакимијјәт дөврләриндә, кечирдијимиз изтираблы илләр күзкүдә олдуғу кими өз әксини тапмалыдыр. Бүтүн бунлар елә сакит, објектив формада шәрһ едилмәлидир ки, биз шовинизмлә күнаһландырылмајан, анчаг јухудан јеничә ојанмыш халгда сағлам, милли һисс ојадаг.

Јери кәлмишкән, бизим бә'зи мүсәлман мүтәфәккирләринин мәшғул олдуглары ичтимаи нәзәријјә, мүсәлман халг күтләринин јүксәк мәдәни инкишафыны төләб едир.

Гара вә мәдәнијјәтсиз халга ичтимаи нәзәријјәнин ашыланмасы исә Русијанын демәк олар ки, бүтүн Авропа һиссәсинин кирифтар олдуғу һәмин анархија вә террора кәтириб чыхарачаг.

Биз мүсәлманлар анчаг инди шүурлу һәјат вә милли јарадычылыг дөврүнә ајаг басмышыг, бејнәлмиләл әгидәләр биздән чох узагдыр, она көрә дә зијалыларын ән мүһүм вәзифәләриндән бири, биздә бејнәлхалг мејилләрин олмамасынын парлаг сүбуту кими вә халг ичиндә түрк ирсинин милли һиссләрини вә вүгарыны галдырмаг үчүн халгы, гошунлары онун тарихи кечмиши илә таныш етмәлијик.

Бу мәшһур тарихи әсәрләр халг ичиндә вә низами гошунларда кениш јајылмалы, һәр бир кәнд мүәллими вә һәр бир мүсәлман забит ондан истифадә етмәлидир.

Кәләчәкдә һөкумәтин көмәклијилә түрк халгының даһи хадим вә рәһбәрләри үчүн мүвафиг абидәләр гојмагла, онларын хатирәләри әбәдиләшдирилмәлидир.

ҺӘРБИ НАЗИР, ТАМ АРТИЛЛЕРИЈА КЕНЕРАЛЫ
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

НАЗИРЛӘР СОВЕТИНИН СӘДРИНӘ
Р А П О Р Т

21 апрел 1919-чу ил.

Бакыда өз ишини баша чатдырмыш һәмкарлар иттифагынын гурултајы ашағыдакы мәзмунда гәтнамә гәбул етмишдир: «Һәмкарлар сијаси мәгсәд күдмәлидир. Совет һөкумәтинин һәр васитә илә Загафгазијада олмасына чәһд көстәрмәлидир».

Бу гәрар јерли болшевикләрин Азәрбајчанын мүстәгиллијини мәһв етмәк вә Совет Русијасы илә бирләшмәк чәһдләринә шүбһә јери гојмур. Гәтнамәдән көрүндүју кими, һөкумәтин фәалијјәтинин әсасында Азәрбајчанын мүстәгиллијинин мүдафиәси дурур вә мән шүбһә етмирәм ки, болшевикләрин дағыдычы чәһдләринә гаршы зәрури тәдбирләр көрүләчәкдир. Мән өз тәрәфимдән болшевикләрин Бакы гарнизону гошунларына парчалајычы тә'сириндән еһтијат едирәм. Белә ки, Бакы инди Загафгазија болшевикләринин фәалијјәт мәркәзи һесаб едилир.

ҺӘРБИ НАЗИР, ТАМ АРТИЛЛЕРИЈА КЕНЕРАЛЫ
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

ДӨВЛӘТ МҮДАФИӘ КОМИТӘСИНИН СӘДРИНӘ
Р А П О Р Т

26 ијун 1919-чу ил.

Јаранмыш сијаси вәзијјәт дөвләтин мүдафиәси үчүн тә'чили вә гәти тәдбирләр көрүлмәсини тәләб едир. Инкилис командалыгы тәрәфиндән Дағыстанда тәтбиг едилмиш демаркасија хәтти Көнүллү Орду илә силаһлы тоггушманын гәти олараг арадан галдырылмасы мә'насында бизи архајынлашдырмамалыдыр. Дағыстанын көмәксизлијиндән истифадә едиләрәк һеч бир тәбии сәдлә хәтәрсизләшдирилмәмиш бу шәрти хәтт шәраит тәләб едәркән Антантанын үстүөртүлү разы-

лығы илә һәр ан асанча кечилә биләр. 8 ијун тарихли 112 сајлы «Бакинский Рабочий» гәзетиндән тәгдим едилмиш парчада там ачыглығы илә көстәрилдији кими Дәрбәнд инкилисләрлә разылыға әсасән Көнүллү Орду тәрәфиндән тутулмалы олан Гызыл Бурун-Загатала хәтти илә ирәлиләјишин биринчи мәрһәләси олду. Гарабағ һадисәләринин, Ләнкәрандакы ихтишашларын Көнүллү Ордунун Дағыстанда көрүнмәсилә әлагәдар олмасы шүбһәсиздир вә тәһлүкә дөвләти јалныз шималдан јох, һәм дә чәнуб вә гәрбдән тәһдид едир. Күрчүстанла бағланмыш һәрби сазиш Дағыстан вә Ермәнистанла сәрһәдләрин горунмасында бизим чәбһәмизи мөһкәмләндирди. Дағыстанын ишғал едилмәси заманы исә бизим сәрһәдләримиз хејли шимала чәкиләр вә бу, Бакы һүдудларынын мүдафиәсини асанлашдырар. Анчаг дикәр тәрәфдән бу һал бизим азсајлы гүввәләримизи Дағыстанын мүһүм мәнтәгәләри олан Тејмур хан — Шура вә Дәрбәнди тутмаға кәтириб чыхардачагдыр. Ишғал һаггында мәсәлә Дөвләт Мүдафиә Комитәсиндә ән чидди мүзакирә тәләб едир. Мәндә олан Хачмаз дәстәсинин акентура мә'луматына көрә, анархијанын әламәтләри көз габағындадыр. Ики партијанын гүввәләри—Леваш адлы јердә топланмыш Шејхүлислам Һачы Әли Акушински вә Тејмур хан гүввәләридир. Шурада топланмыш кенерал Хәлилов арасында силаһлы мүбаризә мүмкүндүр. Сонунчу бу заман шүбһәсиз, Көнүллү Орду тәрәфиндән мүдафиә едиләчәкдир. Чәми 40—50 верстлик

мәканын ајырдығы һәр ики тәрәф һәр ан тогтуша вә бизи габагчадан көрүнмәси чәтин олан ағыр нәтичәләрә кәтириб чыхаран дахили мүһарибәјә чәлб едә биләр. Мәһз бу сәбәбә көрә ишғалдан әввәл һәрби тә'сисатын мүтләг иштиракы илә Көнүллү Орду илә бирбаша данышыгларә кирилмәси вачибдир. Буна көрә дә Дағыстана гошун јеридиләнә гәдәр вәзијјәти һәртәрәфли өјрәнмәк, анархијаны арадан галдырмаг үчүн бүтүн тәдбирләри көрмәк, өлкәдә мүлки идарәни гајдаја салмаг вә өз мүсәлман гардашларымыз арасында ган төкүлмәсини арадан галдырмаг лазымдыр.

Күрчүстанла һәрби сазиш бағландыгдан сонра һәрби һазырлығымызы күчләндирмәк үчүн ашағыдакы тәдбирләр көрүлмүшдүр:

1. Һәрби конвенсијанын шәртләринә әсасән бурахылан әмлакын гәбул едилмәси үчүн Тифлисә јола дүшәчәк кенерал-мајор Мурад Кәрај бәј Тлехасын сәдрлији илә комиссија јарадылмышдыр.

2. Мөвгеләрин кәшфијјаты вә онларын мөһкәмләндирилмәси лајиһәсинин тәртиб едилмәси, Бакы һүдудларынын гурудан вә судан горунмасы үчүн Хачмаз—Бакы—Әләт рајонуна Али Баш Гәрарках забитләри, һәрби мүһәндисләр сәјјар сәфәрә көндәрилмишдир. Күрчүләр бу мәгсәдлә Али Баш Гәрәркаһ забити (полковник Натсвалов) вә һәрби мүһәндис (полковник Такајшвили) вермишләр: Бизим артиллеријачылар (Азәрбајчан Артиллерија бригадасынын командири Шаһзадә Мәммәд Гачар вә капитан Гугушев).

3. Тифлис шәһәринә авиасија курсуна 6 забит вә радио телеграф курсуна 4 забит, 10 әскәр е'зам едилир. Бу мүтәхәссисләр бизdә тамамилә јохдур.

4. Тәсәррүфат һиссәләринин рәиси, табор, батареја, бөлүк командирләри вә пијада һиссәләриндә кичик забит вәзифәләрини тутмаг истәјиндә олан күрчү забитләри дә'вәт едилмишдир. Гојулмуш шәртләр: Күрчүстан һәрби идарәсинин ә'ла аттестасијасы илә кадр забити.

5. Бешинчи пијада алајынын јарадылмасына башланмышдыр; сентјабрда 6-чы алајы јаратмағы да мүмкүн һесаб едирәм. Бу, бизә 3 алај тәркибли ики пијада дивизијасы верәчәкдир: гәрәркаһы Кәнчәдә јерләшән 1 пијада дивизијасы — 1-чи пијада Чаваншир, 2-чи пијада Кәнчә, 3-чү пијада Загатала алајлары 1-чи артиллерија бригадасы илә, гәрәркаһы Бакыда јерләшән 4-чү Бакы, 5-чи Губа вә 6-чы Ширван пијада алајлары 2-чи артиллерија бригадасы илә. Сүвари дивизијасына әлавә олараг дағ-сүвари батарејасы верилә-чәкдир.

Дивизијанын тәркибинә дахил олмајан гаубитса дивизионуну Бакы шәһәриндә јерләшдирмәк нәзәрдә тутулур.

Күрчүстандан алынмыш 12 дағ топундан 4 топ II дағ дивизијасынын 3-чү батарејасынын јарадылмасы үчүн верилә-чәкдир. Дөрд топ дағ-сүвари батарејасынын јарадылмасында истифадә едилә-чәкдир, ики топ II зирећли батарын тәчһиз едилмәсинә, 2 топ исә еһтијата јөнәлдилә-чәкдир. Күрчү анбарларындан бурахылачаг 12 јүнкүл топ, 2 артиллерија бригадасынын јүнкүл дивизијасынын јарадылмасына јөнәлдилә-чәкдир. II артиллерија бригадасынын 2-чи дивизијасыны јаратмаға әлавә дағ топларынын верилмәси үчүн Күрчүстанла данышыглар апарырам.

Истећкамчы мәктәбини бөлүјә чевирмәји тәклиф едирәм.

Дәмир јолу табору на кадрлар һазырланмасы үчүн һәрби-дәмир јолу мәктәбинин јарадылмасына башланылмышдыр.

6. Дағыстанын инди тутулмасы зәрурәти заманы гошунларын ашағыдакы кими јерләшмәсини нәзәрдә тутурам: ики табор, бир батареја вә сүвари алајы (4 бөлүк) — Тејмур Хан —Шура; бир табор, бир батареја — Дәрбәнд. Әкәр Дешлагердә гышлалар саламат галмышдырса, бу заман орада Тејмур Хан—Шура гарнизонундан ајрылмыш бир табор гојулачагдыр. Артыг ајырмаг олмаз, хүсусилә сон Гарабағ һадисәләри вә Кәнчә губернаторлуғунда чахнашмалара көрә ермәни сәрһәдләрини ачмаг тәһлүкәлидир. Бундан әлавә Ләнкәранын тутулмасы да нәзәрә алынмалыдыр.

7. Сизин сәдрлијинизлә комиссија өз ишини битирдикдән сонра ашағыдакыларын тәртибинә башланылачагдыр: сәфәрбәрлик чәдвәли, сәфәрбәрлик планлары вә дәмир јолу үзрә сәфәрбәрлик графики.

8. Гошунун кәјимлә тә'мин едилмәси үчүн Тағыјев фабрики нәздиндә јун шө'бәсинин ачылмасы һаггында данышыглара башлајачағам. Мәнә һәм дә Тифлисдә јерләшән Узенбло полјак фабрикинин өз истећсалыны

Азәрбајчана көчүрмәк тәклифи дахил олмушдур.

Сонда јенидән әрз етмәлијәм ки, јығымын мүвәффәгијјәти, хүсусилә Гарабағ кенерал-губернаторлуғунда чүз'идир. Орада чағырыш јашлы шәхсләри партизан дәстәләринә көтүрүрләр, бу сәбәбдән дә Шуша һәрби хидмәти идарәси үзрә чәми 4 чағырышчы верилмишдир. Фәрарилијә гаршы мүбаризә лазыми гәтијјәтлә апарылмыр. Әһалидән ағыр верҝинин мәнбәји ким хидмәт едәрәк гачмыш әскәрләрин чоху кәнд һакимијјәти вә мүдријјәтинин көзү гаршысында өз евләриндә галырлар.

Чәзаландырма вә фәрариләр тәрәфиндән апарылмыш әшјалар үчүн хәзинәјә вурулан зәрәрин валидејнләрдән вә ја кәнд һакимијјәти органларындан тутулмасы һаггында мәчбури гәрар көрүнүр, һәјата кечирилмир[1]...

Һәрби Назир, там артиллериҗа кенералы
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.
Баш гәрарҝаһ рәиси, кенерал-лејтенант
МӘММӘД БӘЈ СУЛҝЕВИЧ.

Фонд 2898-к.

ЛӘНҝӘРАН ГӘЗАСЫ САҠИНЛӘРИНӘ МҮРАҶИӘТНАМӘ

23 ијул 1919-чу ил. Бакы шәһәри

Вәтәндашлар!

Азәрбајчан Республикасы Дөвләтинин Хаһиши илә мән Ләнкәран гәзасына дәстә көндәрирәм. Вәтәндаш мүһарибәсинә бирдәфәлик сон гојмаг, гајда-ганун јаратмаг, Сизи динч әһалијә әзаб верән зоракы дәстәләрдән вә гатилләрдән азад етмәк иши бу дәстәјә тапшырылыб.

Азәрбајчанын ајрылмаз бир һиссәси олан гәзада мәскунлашмыш бүтүн милләтләрә әдаләтли мүнасибәт бәсләјән Азәрбајчан ордулары Сизә ганун дашыјычылары кими көндәрилирләр.

Силаһлы гүввәләрин һимајәси илә өлкәнин бүтүн саһәләринин идарә олунмасында тә'чили мүлки идарәетмә бәрпа едиләчәк. Мән әминәм ки, Сиз өзүнүз дә Азәрбајчан Республикасынын кәләчәк тамһүгуглу вәтәндашлары кими сүлһ шәраитиндә биркә јашамағын мөһкәм әсасынын гојулмасы марағындасыныз вә көрәчәјиниз бүтүн тәдбирләр өлкәдә ганунгајданын бәрпа олунмасында һөкумәтин бүтүн гануни әмрләринин көнүллү сурәтдә јеринә јетирилмәсиндә вә Азәрбајчан Республикасы Дөвләтинин нүмајәндәләринә өз хејирхаһ мүнасибәтинизлә имкан дахилиндә көмәклик көстәрәчәксиниз.

Бунунла бәрабәр, Сизи әмин едирәм ки, Советләр, Комитетләр вә ја «Муған Республикасы» ады алтында һеч бир сәрбәст тәшкилатларын јарадылмасына јол верилмәјәчәк.

Ләнкәран гәзасында јеканә — Азәрбајчан Республикасы һакимијјәти таныныр вә онун вердији ганунлара гулаг асмајан һәр бир шәхс мүһарибә дөврүнүн ганунларына әсасән гијамчы ким мәс'улијјәтә чәлб олуначаглар.

[1] Рапорт Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин сәдри Нәсиб бәј Јусиф оғлу Јусифбәјлијә (1881—1920) көндәрилмишдир. (— **Ш. Ә.**).

Дәстә рәисинин көстәриши илә әһали силаһлары тәһвил вермәлидир, ким әмри јеринә јетирмәсә, һәрби-сәһра мәһкәмәсинин сәрәнчамына вериләчәк.

Хәбәрдар едирәм ки, рус әһалисинә гаршы һәр һансы бир зоракылыға вә сојғунчулуға јол вермәјәчәјәм, чүнки гәзада јашајан башга милләтләрин нүмајәндәси кими онлары да Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашы сајырам.

Амма рус әһалисинин шәхсијјәтинә вә тохунулмазлығына тә'минат верәркән, мән онлардан да јерли һакимијјәтин вердији гануларын јеринә јетирилмәсинә әмәл етмәләрини тәләб едирәм.

Һәр бир силаһлы мүгавимәт өлүм чәзасы илә чәзаланачаг вә белә һалларда гошунлара амансыз олмалары һагда әмр олунуб.

Бу вә ја дикәр бәһанәләрлә халгы орду вә һөкумәт әлејһинә галдыранлары бу һагда хәбәрдар едирәм.

Мән дә өз нөвбәмдә дәстә рәисинә әмр етмишәм ки, гошунун әһалијә һеч бир хәтәр тохундурмамасы һагда өлчү көтүрсүн вә динч әһалијә гаршы һәр чүр зоракылыг көстәрән күнаһкарлар чидди чәзалансынлар.

Азәрбајчан Республикасынын һәрби назири,
Артиллерија дәстәси кенералы Мећмандаров

Доғрудур: кенерал-лејтенант Сулкевич.

Тәрчүмәни түрк дилинә һазырлады:
кенерал-лејтенант Сулкевич.

ДӨВЛӘТ МҮДАФИӘ КОМИТӘСИНИН СӘДРИНӘ 4091 САЈЛЫ

Р А П О Р Т

13 сентјабр 1919-чу ил.

Сәфәрбәрлик е'лан едилмәси илә орду тәһлүкә көзләнилән сәрһәдләрдә чәмләшдирилир: мүасир сијаси вәзијјәтдә Дағыстан вә ермәни сәрһәдләри бу гәбилдәндир.

Истәр бу, истәрсә дә дикәр тәһлүкә заманы республиканын пајтахты мүдафиәсиз гала билмәз вә онун мүдафиәси вахтында тәшкил едилмәлидир.

Һал-һазырда артиллерија вә мүһәндис һиссәләри үзрә тәдбирләр көрүлүр, ја'ни:

1. Әввәлки сәнкәрләр тәзәләнир;
2. Мәфтил чәпәри (манеәси) гурашдырылыр;
3. Бакы көрфәзинин кириши нә мане олачаг батарејалар үчүн јерләр сечилмишдир;
4. 1915—16-чы илләрдә чәкилмиш телефон хәтләри јенидән гурулур.

Бүтүн бу ишләри бирләшдирмәк вә үмумијјәтлә, Бакы шәһәринин мүдафиәси илә бағлы бүтүн гајғыны бир әлдә чәмләшдирмәк үчүн Бакы Мөһкәмләндирилмиш Рајонунун рәиси вәзифәсини тә'сис етмәк лазымдыр. Белә ки, һәлә әмин-аманлыг дөврүндә пајтахтын судан вә гурудан мүдафиәси илә әлагәдар бүтүн тәдбирләр ишләниб һазырланмалыдыр ки, сәфәрбәрлијин е'лан едилмәси илә бүтүн диггәтини чәбһәјә јөнәлтмәли олан мүттәфиг гүввәләрин баш командanынын вахты буна сәрф олунмасын.

Бакы Мөһкәмләндирилмиш Рајонунун мүдафиәси чәтин тапшырыглардан бирини тәшкил едир: мөһкәмләндирилмиш хәттин кениш даирәси (40 верстә гәдәр), рајонун дахилиндә нараһат шәһәр әһалиси, һәјат еһтијатларынын вә сујун Шоллар су кәмәри илә кәнардан кәтирилмәси (137 верст) — бүтүн бунлар Мөһкәмләндирилмиш Рајон рәисиндән мөһкәм ирадә вә гәтијјәт, әмин-аманлыг дөврүндә исә һәм дә она һәвалә едилмиш гајда-ганунун горунуб-сахланмасы үчүн кениш сәлаһијјәтләр тәләб едир.

Һал-һазыркы дөврдә Бакы шәһәр рәислији рајонунда өлүм һадисәләри, гарәтләр вә с. баш вермишдир. Болшевизмин әһали арасында јајылма тәһлүкәси нәзәрә чарпачаг дәрәчәдәдир. Көнүллү Орду тәрәфиндән исә кизли тәшкилати ишләр апарылыр.

Бу чүр тәзаһүрләр мүдафиә вәзијјәтинә кәтирилән пајтахт рајонунда дөзүлмәздир вә буна көрә дә пајтахт һәјатынын бүтүн низам-гајдаларынын горунмасыны мүһарибә заманы пајтахта јеканә чавабдеһ олан шәхсин әлиндә чәмләшдирмәк лазымдыр.

Әкәр бу тәдбирләр там е'тимадла вә өзүнүн ән кениш мә'насында өз функсијаларыны јеринә јетирмәзсә, баш верән һадисәләрә көрә чавабдеһлији һеч вәчһлә онун үзәринә гојмаг олмаз.

Јухарыда шәрһ едиләнләрдән мүһарибә вахты Бакы шәһәр рәислијини горумалы олан рајонун рәиси вәзифәсини Бакы шәһәр рәиси вәзифәси илә бирләшдирмәјин вачиблији ортаја чыхыр. Бакы шәһәр рәиси дә она табе едилмәлидир. Вә бу сон дәрәчә вачибдир. Белә ки, шәһәр рәислијинин мүдириҗјәти илә танышлыг вә онун е'тибарлылығы дахили гајда-гануну горумаг вә ән әввәл исә мөһкәмләндирилмиш рајон рәисинин үзәринә дүшүр мөһкәмләндирилмиш рајонун мүвәффәгијјәтли мүдафиәси үчүн ән вачиб амил һесаб олунур.

Бүтүн Азәрбајчан үзрә һәрби вәзијјәтин мөвчуд олмасы бахымындан белә бирләшдирилмә зәруридир вә мәнтигә ујғун олачагдыр.

Бу тәдбир Бакыда дахили гајда-гануну горумаға имкан верәчәк вә Азәрбајчан Республикасында Совет һакимијјәтини вә Деникин мүртәче режимини бәргәрар етмәјә һәлә дә үмид бәсләјән дүшмән елементләрин (хүсусилә болшевизмин) мәнбәләринә чидди тәһлүкә олачагдыр.

Там артиллерија кенералы
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

Али Баш гәраркаһ рәиси, кенерал-лејтенант
МӘММӘД БӘЈ СУЛКЕВИЧ.

Али гәраркаһын кенерал-квартирмејстери, полковник
ВАСИЛИ ДИМИТРИЈЕВИЧ ҚАРГАЛЕТЕЛИ.

Мәхфидир.

421 САЈЛЫ ӘМР

19 сентјабр 1919-чу ил. Бакы шәһәри

Бизим үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олан мүхтәлиф предметләр, силаһлар вә башга һәрби әмлак әлдә етмәк үчүн мән Күрчүстан Республикасынын Тифлис шәһәринә Баш

Артиллерија Идарәси рәиси, кенерал-мајор Мурад Кәрај бәј Тлехасын рәһбәрлији алтында комиссија көндәрмишдим.

Бир сыра чидди чәтинликләрә бахмајараг гыса мүддәт әрзиндә олдугча сәрфәли гијмәтләрлә Бакыја вә Кәнчәјә гијмәтли әмлак күтләси гурашдырылмыш вә кәтирилмишдир. Әлдә едилмиш предметләрин әксәријјәти тәзә, истифадә олунмушлары исә там јарарлы һалдадыр.

Мәним комиссијаја вердијим тапшырығын бу чүр әla јеринә јетирилмәсини, она кенерал-мајор Тлехас кими гејрәтли, тәчрүбәли вә вичданлы шәхсин рәһбәрлијиндә көрүрәм вә она хидмәти шәхсләр тәрәфиндән сәмими миннәтдарлығымы билдирирәм.

Еләчә дә алынмыш малларын бахылмасында, гәбулунда вә јола салынмасында иштирак етмиш комиссијанын бүтүн үзвләринә миннәтдарлығымы билдирирәм.

Һәрби Назир, Артиллерија кенералы
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.
Баш гәраркаһ рәиси, кенерал-мајор
ҺӘБИБ БӘЈ СӘЛИМОВ.

ҺӘРБИ ТӘ'СИСАТ ҮЗРӘ
Ә М Р
(Баш гәраркаһ үзрә)

28 сентјабр 1919-чу ил, № 273.

Бакы шәһәри

§ 2

Ләнкәран шәһәринин тутулмасы, һәмин рајонда гајда-ганунун бәрпа едилмәси вә Азәрбајҹан һөкумәтинин һакимијјәтинин тәсдиг едилмәси үчүн мәним тәрәфимдән Ләнкәрана Баш Гәраркаһ рәиси кенерал-мајор Сәлимовун командалығы алтында үч гошун нөвүндән ибарәт хүсуси дәстә тәчһиз едилмиш вә көндәрилмишди.

Һачыгабулдан Ләнкәрана вә керијә олан 430 верстлик мәсафәни күчлү истидә бизим кәнч ордумуз хәстәләр вә архада галанлар олмадан 15 күнә гәт етмишдир. Бүтүн јүрүш әрзиндә дәстәдә гајда-ганун позулмамыш, јерли сакинләрдән һеч биринә кичик бир зијан да вурулмамышдыр. Јол боју шәһәр вә кәндләрин әһалиси дәстәнин забит вә әскәрләринин нәзакәтли давранышларыны бөјүк миннәтдарлыгла гејд едирләр. Мән буна дәстәнин Ләнкәрандан кетдикдән сонра мәним шәхсән Ләнкәрана олан сәфәрим заманы әмин олдум. Һамыда өз әсл һәрби көрүнүшү вә нүмунәви низам-интизамы илә күчлү тәәссүрат јарадан дәстә зәнкин һәрби гәнимәтләрлә Ләнкәран гәзасы вә Муғаны әзизимиз Азәрбајҹанын ағушуна гајтарды, зүлмдән вә анархијадан әзијјәт чәкән әһалини сакитләшдирди вә әмин-аманлығы тә'мин етди. Бә бүтүн бунлар бир дамчы ган төкүлмәдән һәјата кечирилмишдир.

Јүрүшүн бу чүр әлверишли нәтичәләринә јанашараг, башлыча олараг һәрәкәтин низамынын гурулмасыны тәшкил едән, гошунун еһтијачларына гајғы вә ағыллы тәләбкарлыг көстәрән дәстә рәисинә, кенерал-мајор Һәбиб бәј Сәлимова хидмәтләринә көрә сәмими тәшәккүрүмү билдирирәм. Дәстәнин тәркибинә дахил олан һиссәләрин рәисләринә, бүтүн за-

битләрә вә санитар һеј'әтинә гајғыја, јол вә дәјаначагларда там гајда-ганунун горунмасына көрә тәшәккүр едирәм.

Азәрбајчан ордусунун биринчи һәрби јүрүшүндә өзләрини гочаг вә шәрәфли дөјүшчү кими көстәрән кәнч әскәрләрә үрәкдән «сағ ол» дејирәм.[1]

Һәрби Назир
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҺӘРБИ МҮӘССИСӘЛӘРИ ҮЗРӘ 1 САЈЛЫ ӘМР

30 нојабр 1919-чу ил Бакы шәһәри

Һәрб Назиринин Көмәкчисинин мә'луматындан ајдын олур ки, кенерал-мајор Шаһзадә Мәһәммәд Мирзә Гачар биринчи пијада дивизијасына мүвәггәти командирлик етдији мүддәтдә Кәнчә Гарнизонунун рәиси вәзифәсини ичра едәркән, баталјонун јарадылмасы вә хүсуси тә'јинатла јола салынмасы, еләчә дә гошун һиссәләринин исти вә әскәри кејимлә тә'мин едилмәсиндә чохлу сә'j вә фәалијјәт көстәрмишдир. Буна көрә дә мән она сәмими миннәтдарлығымы билдирирәм.

№ 2

Һөкуматин сувари бөлүјүнүн кечмиш командири, һал-һазырда 2-чи Гарабағ сувари алајынын поручики Шаһзадә Ибраһим Мирзә Гачар өз мә'луматларында вә ибтидаи истинтаг заманы түфәнкләрин итмәси һаггында бир чүр, мәһкәмә заманы исә там әксинә изаһат вермишдир. Она көрә дә, мән белә һесаб едирәм ки, о, јүксәк забит рүтбәсини дашымаға лајиг дејилдир. Ону Азәрбајчан Республикасында һәр һансы бир хидмәти ишә дахил олмаг һүгугундан мәһрум едәрәк хидмәтдән азад едирәм.

Һәрби Назир, Артиллерија кенералы
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

Баш гәрарқаһ рәиси, кенерал-мајор
ҺӘБИБ БӘЈ СӘЛИМОВ.

559 САЈЛЫ ӘМР

4 декабр 1919-чу ил. Бакы шәһәри

Һәрби Назирлик тәшкил едиләркән ордунун өзү кими мәркәзи идарәләринин вә мүәссисәләринин дә демәк олар ки, һеч нәдән јарандығы заман кенерал-мајор Мурад Кәрај бәј Тлехас Баш Артиллерија идарәсинин рәиси вәзифәсини ичра етмәјә башламышды. Кенерал-мајор Тлехас доғма ордумузун тәшкил едилмәси ишләриндә мәним ән јахын әмәкдашларымдан бири олмушдур. Икид инсан вә јорулмаз, тәчрүбәли хидмәтчи олан Мурад Кәрај бәј Тлехас ордунун силаһланмасы, бүтүн Азәрбајчан боју сәпәләнмиш артиллерија әмлакынын топланмасы, артиллерија анбарларынын вә е'малатханаларынын гурулмасы ишләриндә бөјүк әмәк сәрф етмишдир.

[1] Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт Архиви. Меһмандаров фонду, 252—2 сәһифә, сах. вәһ. 4(9), вәрәг 91-дә (— Ш. Н.).

Инди һәмин кенерала республиканын мүдафиә олунмасы үзрә јүксәк дәрәчәдә мүһүм һәрби вәзифәләрин һәвалә едилмәси илә әлагәдар олараг үмуми ишин хатиринә онун баш артиллерија идарәси рәиси вәзифәсиндән азад едилмәсини даһа фајдалы билирәм.

Бу вәзифәнин бир иллик јеринә јетирилмәси мүддәтиндә көстәрдији нүмунәви ишә, сә'ј вә көркәмли наилијјәтләр үчүн һөрмәтли Мурад Кәрај Тлехаса хидмәти шәхсләр тәрәфиндән сәмими тәшәккүрүмү билдирирәм.

Һәрби Назир, Артиллерија кенералы
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

Баш гәрарка рәиси, кенерал-мајор
ҺӘБИБ БӘЈ СӘЛИМОВ.

1. АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҺӘРБИ ТӘ'СИСАТЫ ҮЗРӘ (ОРДУ ГӘРАРКАһЫ ҮЗРӘ) ӘМР

10 март 1920-чи ил № 156 Бакы шәһәри

Новруз бајрамынын биринчи үч күнү әскәрләр үчүн јахшы (тәкмил) јемәк һазырлансын. Бунун үчүн бүтүн үч күн әрзиндә һәр бир әскәрә 40 манат олмагла бишмишә лазым олан нормадан артыг әрзаг сәрф етмәјә ичазә верирәм.

Һәрби Назир, там артиллерија кенералы
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

Орду гәраркаһы рәиси
ҺӘБИБ БӘЈ СӘЛИМОВ.

2. АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҺӘРБИ ТӘ'СИСАТЫ ҮЗРӘ (ОРДУ ГӘРАРКАһЫ ҮЗРӘ) ӘМР

20 март 1920-чи ил № 160 Бакы шәһәри

Ејди-Новруз бајрамынын јетишмәси мүнасибәтилә инзибати һәбсдә сахланылан бүтүн һәрби гуллугчулар азад едилсин: бу әмр һәбсдә сахланылан, лакин мәһкәмә һакимијјәтинин табечилијиндә олан шәхсләрә аид едилмир.

Һәрби Назир, там артиллерија кенералы
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

Орду гәраркаһы рәиси
ҺӘБИБ БӘЈ СӘЛИМОВ.

Тә'чили телеграм

КӘНҹӘ. БИРИНҹИ ПИЈАДА ДИВИЗИЈАСЫНЫН РӘИСИ, КЕНЕРАЛ ШЫХЛИНСКИЈӘ.

27 апрел 1920-чи ил.

«Болшевикләр Јалама стансијасына һүчум етдиләр. Онлар дајанмадан ирәлиләјирләр.[1] Худаты әлә кечирибләр. Чыхылмаз вәзијјәтдәјик. Күнү бу күн Гызыл Буруна Газахдан

[1] Бу телеграмы бә'зи мүәллифләр сәһвән там артиллерија кенералы Әлиаға Шыхлинскинин адына дәрч едирләр. Әввәла, Әлиаға Шыхлински һеч вахт биринчи пијада дивизијасынын рәиси олмајыб. Икинчиси дә Әлиаға Шыхлински 1912-чи илдән 1917-чи иләдәк кенерал-мајор рүтбәсиндә олмушдур. Телеграм Әлиаға Шыхлинскинин гардашы оғлу кенерал-мајор Чавад бәј Мәммәдаға оғлу Шыхлинскијә (1875—1959) вурулуб. (— **Ш. Н.**).

бир баталјон вә Кәнәдәи бир баталјон көндәрмәнизи әмр едирәм. Һәр бир баталјонда ән азы 500 сүнкү вә пулемјот олмалыдыр. Јүк гатарыны артыг көндәрмишик. Һәмин һиссәләрин кәлмәси вахтыны телеграфла билдирин. Биз баталјонлары сабаһа көзләјирик».

Һәрб Назири, артиллерија кенералы
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

МҮРАЧИӘТ

25 декабр 1918-чи ил.

АЗӘРБАЈЧАН ВӘТӘНДАШЛАРЫ!

Чари илин јазындан е'тибарән Азәрбајчан ајрылыб мүстәгил дөвләт олду вә бу мүддәт әрзиндә чәми һөкумәт адамларынын бүтүн сә'ләри өлкәдә анархијанын габағыны алмаға вә ганунчулуг позулан јерләрдә онун бәрпасына јөнәлдилмишдир. Бу мәгсәдә наил олмагдан өтрү һөкумәтин башга тәдбирләринин арасында өзүмүзә мәхсус һәрби күввәләрин јарадылмасы, јә'ни Азәрбајчан гошунларынын тәшкили һаггында гәрар гәбул олунмушдур. Тәшкилат ишләринин гызғын вахтында өлкәмизә түрк гошунлары кәлиб, онларын командanлары гошунларымызын артыг јарадылмыш һиссәләринин формалашдырылмасынын давамыны, тә'минаты вә тә'лимини дә өз өһдәләринә көтүрмүшләр.

Инди мә'лум олду ки, Түркијә һөкумәтинин нүмајәндәләри, тәәссүфләр олсун ки, чохлу јанлышлыг вә сәһвләрә јол верибләр.

Белә ки, салдатлары сәфәрбәр едәндә, анчаг касыб ушагларыны һәрби хидмәтә чәлб едирдиләр, варлы задәкан вә тачир балаларыны бу хидмәтдән азад едирдиләр. Сәфәрбәр олунмуш салдатлар исә түрк башчылары тәрәфиндән пис кејиндирилир, даһа дөгрусу, һеч кејиндирилмир, пис једиздирилир вә әксәр һалларда түрк әскәрләри илә бир јердә гуллуг едән азәрбајчанлы әскәрләр гатгат аз вә кејфијјәтчә пис јемәклә тә'мин олунурдулар.

Салдатларын јатачаг јерләри натәмиз сахланылырды, адамлар гуру дөшәмәдә јорғанбалышсыз јатырдылар. Нәһајәт, салдатлар амансызчасына дөјүлүрдүләр. Бүтүн бунларын нәтичәси о олду ки, Азәрбајчан әскәрләри күтләви шәкилдә һәрби һиссәләри тәрк едиб гачырдылар.

Һал-һазырда гошунларымызын тәшкилини өз өһдәмә көтүрмүшәм.

Инди өлкәмизин бүтүн вәтәндашлары, истәр касыб, истәр дөвләтли, ејни шәкилдә һәрби гуллуғу чәкмәкдәдирләр. Вә әкәр һансса, кимсә дөвләтлиләри һәрби гуллугдан азад етсә, күнаһкарлар ағыр чәза алачаглар.

Һәрби һиссәләрдә салдатлар јахшы кејинәчәк, онларын әрзагларынын кејфијјәтчә јахшы олмасына хүсуси фикир вериб, бу барәдә чидди е'лан етмишәм. Көстәриш верилиб ки, отаглар тә'мир олунсун, гыздырылсын, бүтүн салдатларын фәрди јорған — дөшәји олачагдыр.

Бундан әлавә, декабр ајынын биринdән һәр бир сырави салдат — 50, онбашы — 60, кичик унтер-әфсәр — 90, фелдфебел исә — 120 рубл.

алыр. Бу мәвачиб там дөвләт тә'минатынын олдуғу һалда бөјүк јардымдыр.

Мән тәдбир көрмүшәм ки, салдатлара гаршы бүтүн гејри-гануни һәрәкәтләр чидди төһмәтләнсин вә хүсуси илә салдатларын дөјүлмәси һаллары чидди чәзаландырылсын.

Азәрбајчан гошунларында салдатлара гаршы чисманн чәзалар тәтбиг олунмајачаг. Бүтүн бу тәдбирләри һәјата кечириб үзүмү илк нөвбәдә сизә, һәрби һиссәләри тәрк етмиш Азәрбајчан вәтәндашларына тутурам вә бәјан едирәм ки, сизин бөјүк хәтанызы, әскәрликдән гачмағынызы бағышлајыб өз һиссәләринизә көһнә тәгвимлә јанвар ајынын биринлән кеч олмадан гајытмаға чағырырам. Лакин, әлавә едирәм ки, бу мүддәт үчүн ким өз бөлүјүнә гајытмаса, һәрби дөврүн гануларына көрә ағыр чәза алачаг.

Бундан сонра, өлкәмизин бүтүн әһалисинә әзиз Вәтәнимиз адандан мүрачиәт едәрәк хаһиш едирәм ки, көзәл Вәтәнимиз ешгинә, јүксәк вәтәнпәрвәрлик һиссимиз наминә мәнә бизим гошунумузун тәшкили ишиндә јардым көстәрәсиниз, бу гошун бизә өлкәмиздә гануничулуғу горумагдан өтрү вачибдир. Вә јенә дә хаһиш едирәм ки, бүтүн о кәсләр ки чағырыш јашлары чатыб, әскәрлик етмәлидирләр, көстәрилән јерләрә өзләрини чатдырсынлар. Гој Вәтән гаршысында борчуну унудан һәр кәс Вәтән гаршысында бөјүк күнаһ ишләтдији үчүн гоһум-гардаш гынағы алтына дүшсүн вә әлбәттә, ганун үзрә чәзаландырылсын.

Мәним бу бәјанатым өлкәнин һәр јериндә јајылачаг вә гој савадлылар ону охујуб мә'насыны савадсызлара чатдырсынлар.

Топчу гошунлар кенералы
СӘМӘД БӘЈ МЕһМАНДАРОВ.

ҺӘРБИ ШӘРГИЛӘР

Там артиллерија кенералы Сәмәд бәј Меһмандарова һәср едилмишдир.

Сәмәд паша сәрдарымыз,
Кәлди јенә баһарымыз.
Аслан кими чәнк едәрик!
Дүшмәнләри гәһр едәрик!
Јурдларыны мәһв едәрик!
Биз бир табор әскәрләрик
Пәк шанлыјыг!
Гафгазлылар әкбәримиз,
Аллаһ, Аллаһ фәрјадымыз,
Сәмәд паша сәрдарымыз,
Ган ахыдар хәнчәримиз
Пәк шанлыјыг!
Сағ ол, Сәмәд паша, сәни мин јаша,
Истәјин, нијјәтин дәјмәсин даша.
Чохдан бәри көзләрдик,
Гафгазы сән гору, јаша.
Түрк елинин саламы вар,
Мин ил јаша, Сәмәд паша.
Сәмәд паша әскәрләрин падәри,
Чағырыр дөјүшә гоч әрәнләри.
Гафгазијаја шан кәлир,
Дәрдләрә дәрман кәлир.
Ач гојнуну улу Гафгаз,
Чох севдијин Сәмәд кәлир.

Тәбрик едәк шанлы Сәмәд пашаны,
Бизим дәрдимизә һәмдәрд пашаны.
Аллаһ, сән өзүн сахла Сәмәд пашаны,
Әскәрләрин падәри Сәмәд пашаны.
Һифз елә бәладан Сәмәд пашаны,
Аллаһ, өзүн сахла Азәрбајчаны.
Әскәрләр анд ичди һамы Гур'ана,
Аллаһ лә'нәт етсин гојуб гачана.

* * *

Аслан тәк үрәкли Сәмәд пашамыз,
Шанлы командансан әрән бабамыз.
Сәнә гурбан олсун ата-анамыз,
Ал азғын јағыдан түркүн ганыны!
Сәмәд паша әскәрләрин падәри,
Чағырыр дәјүшә јалныз ирәли,
Бәллидир јағыја түркүн тәпәри,
Деди кәрәк кетмәлијик әрләрә,
Дајаг олаг дарда галан елләрә.
Сол, сол, сол, ирәли-ирәли,
Вәтән фәдаиләри,
Сол, сол, сол, ирәли-ирәли,
Азәрбајчан әскәри.
Бәла тутар әскәрләрдән гачаны,
Биз севмәрик Вәтәнини сатаны.
Чан верәрик, гуртарарыг Вәтәни.
Кетмәлијик, кетмәк дүшдү әрләрә,
Дүшмән бина гојмасын бу јерләрә.
Сол, сол, сол, ирәли, Вәтән фәдаиләри,
Сол, сол, сол, ирәли, Азәрбајчан әскәри![1]

[1] Бу шәргиләри 1919-чу илдә Кәнчәдән Рәфибәјов сојадлы бир забит топлајыб Азәрбајчан Һәрбијјә Назирлијинин үнванына көндәрмишдир. Әдјазмасы Республика Мәркәзи Дөвләт архивинин 2804 сајлы фондунда сахланылыр. Һәрби шәргиләрин ејни макина јазысы идә *Ирмри алты* сәһифәдир. (—Ш. Н.).

МҮӘЛЛИФДӘН:

Ијирми, отуздәчү илләрдә дашнак-болшевик фитвасы илә һәлак олан сәркәрдә бабаларымызын руһу бизимләдир. Онларын өмүр јолу вә тарихи сәнәдләрлә таныш оланда үрәјимиздән минбир ағры-әзаб кечир. Бу руһлар нә аз, нә чох јетмиш илдән чох сусдурулуб, «тамамилә мәхфидир» ерифилә сахланылыб. Бу күн мүстәгиллик газанан бизләрин борчу ватираблы талеләри тәдгиг едиб кәләчәк нәслә чатдырмагдыр.

Унудулмаз шаиримиз Сәмәд Вурғун һаглы олараг јазырды ки, халгын мәдәни вә елми јүксәлиши илә дәриндән мәшғул олмаг о халгын кәләчәјини, онун тарихини вә талејини өјрәнмәк демәкдир.

1918—20-чи илләрин јанмајан әлјазмалары арасында там артиллерија кенераллары Әлиага Шыхлинскинин, Сәмәд бәј Мећмандаровун, кенерал-лејтенант Мәммәд бәј Сулкевичин, кенерал-мајор Һәбиб бәј Сәлимовун, Ибраһим ага Вәкиловун, Сүлејман бәј Әфәндијевин, Мурад Кәрај бәј Тлехасын, Әбдүлһәмид бәј Гајтабашынын, шаһзадә Әмир Казым Гачарын, Ибраһим ага Усубовун, Чавад бәј Шыхлинскинин, Тејмур бәј Новрузовун, шаһзадә Әмәнулла хан Гачарын, Мәммәдсадыг бәј Ағабәјзадәнин, Фиридун бәј Вәзировун, шаһзадә Фејзулла Мирзә Гачарын, Сәмәд бәј Рәфибәјовун, шаһзадә Мәһәммәд Мирзә Гачарын, Давуд бәј Јадикаровун, Мирказым хан Талышхановун, Әлјар бәј Һашымбәјовун мисилсиз хидмәтләри нә јахшы ки, горунуб сахланылыб.

Әзиз Азәрбајчан әскәри!

Бу кенералларын һәр биринин талеји ајрыча елми әсәрә, чилд-чилд китаба лајигдир. Илк тәшәббүс кими илк һәрби назиримиз, там артиллерија кенералы Сәмәд бәј Мећмандаров һаггында бу китабы сәнин үчүн јазмышам. Оху, өјрән! Тарихи кечмишимизи јаддашына јаз!

P. S. Китабын ишыг үзү көрмәсиндә әвәзсиз көмәјинә көрә «Һәрби Нәшријјат»ын коллективинә дәрин миннәтдарлығымы билдирирәм.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Һәрби тәһсил далынча 3
Узаг Шәргдә 10
Порт-Артур дөјүшләриндә 16
Биринчи дүнја мүһарибәсиндә 25
Кенерал Меһмандаровун анкети 32
Тәлатүмлү күнләрдә 35
Чүмһуријјәт дөврүндә 43
Бу күн дә мүасир сәсләнән тарихи сәнәдләр . 73
Һәрби шәргиләр 116
Мүәллифдән 117

Нәшријјатын рәиси **М. Фәрзуллајев**

Редактору лејтенант **Н. Гылынчлы**

Корректору **Ф. Һачыјев**

Рәссамы **А. Әләкбәров**

Јығылмаға верилмишдир 10.10.97. Чапа имзаланмышдыр 28.11.97. Форматы 70×90¹/₃₂. Јүксәк чап үсулу. Физики ч. в. 3,75+0,25 ичлик. Шәрти 5,12 ч. в. Сифариш 377. Сајы 1000. Гијмәти мүгавилә илә.

«Һәрби нәшријјат»ын мәтбәәсиндә чап олунмушдур.

370007, Бакы шәһәри, Ч. Һачыбәјли күч., 26.